Кандід, або Оптимізм[170]

Розділ перший

Як виховали Кандіда в прекрасному замку і як його звідти вигнали

Жив у Вестфалії, в замку барона Тундер-тен-Тронка, юнак, якого природа обдарувала найлагіднішою вдачею. Вся душа світилася в нього на обличчі. Він досить тверезо дивився на світ і мав простий розум; тому-то, гадаю, і звали його Кандідом.[171] Старі замкові слуги мали підозру, що він син сестри барона та одного доброго й чесного шляхтича-сусіди, за якого ця панна ніяк не хотіла віддатися, бо він міг довести лише сімдесят одно шляхетне покоління, а решта його генеалогічного дерева загинула від руїнницької сили часу.

Барон був одним з наймогутніших володарів у Вестфалії, – в його замку були двері й вікна. Велика зала була навіть оздоблена шпалерами. Всі собаки його чорного двору в разі потреби ставали його мисливською зграєю; його конюхи були й псарями; сільський панотець був його двірським капеланом. Усі вони звали його монсеньйором і сміялися, коли він розповідав небилиці.

Баронеса важила майже 350 фунтів і через те зажила великої пошани. Вона дбала про честь дому з гідністю, яка ще більше надавала їй ваги. Її донька Кунігунда, сімнадцяти років, була рожева, свіжа, огрядна і спокуслива. Син барона здавався цілком гідним свого батька. Вихователь Панглос[172] був оракулом дому, і малий Кандід слухав його лекції з повним довір'ям, властивим вікові і вдачі. Панглос викладав метафізико-теолого-космолого-нігологію.[173] Він прегарно доводив, що немає чину без причини[174] і що в цьому найкращому з можливих світів замок вельможного барона є найкращий із замків, а вельможна пані – найкраща з усіх можливих баронес.

– Доведено, – говорив він, – що речі не можуть бути інакшими;[175] а як усе на світі створено для мети, то неодмінно для найкращої. От, уважайте, носи створено для окулярів;[176] і тому ми носимо окуляри. Ноги, очевидячки, призначено для того, щоб їх обувати, і от ми носимо черевики. Каміння існує, щоб його тесати і будувати замки, і от наш ясновельможний пан має найкращий замок; найбільший барон провінції повинен мати і найкращу господу. Свині, нарешті, існують для того, щоб їх їсти, і ми справді їмо свинину цілий рік. Отже, той, хто каже, що все на світі добре, говорить дурниці; треба казати, що все є найкраще.

Кандід уважно слухав і безоглядно вірив; він-бо й справді вважав панну Кунігунду на диво прекрасною, хоч ніколи не мав сміливості сказати їй про те. Він гадав, що після щастя народитися бароном Тундер-тен-Тронком другий ступінь щастя – бути панною Кунігундою, третій – бачити її щодня, а четвертий – слухати вчителя Панглоса, найбільшого філософа провінції, а значить, і всього світу.

Одного разу Кунігунда, гуляючи біля замку в невеличкому гаю, що звався парком, побачила в кущах доктора Панглоса, який давав урок експериментальної фізики покоївці її матері, маленькій брюнетці, дуже гарненькій і дуже слухняній. Панна Кунігунда мала великий нахил до науки; затамувавши подих, спостерігала вона раз у раз поновлювані дослідні спроби, що їх свідком стала; вона виразно побачила достатню підставу доктора, наслідки й причини і відійшла схвильована, замислена, сповнена жадобою знання, гадаючи, що могла б стати достатньою підставою молодому Кандідові, а він би міг бути тим самим для неї.

Повертаючись до замку, вона зустріла Кандіда і почервоніла; Кандід почервонів так само. Вона тремтячим голосом привіталася з ним; Кандід відповів їй, сам не тямлячи що. Назавтра по обіді, коли вставали з-за столу, Кунігунда й Кандід опинилися за ширмою. Кунігунда впустила хусточку, Кандід підняв її; вона невинно взяла його за руку, юнак невинно поцілував молодій панночці руку – жваво, чуло, з надзвичайною ніжністю. Їхні уста зустрілись, очі їм запалали, коліна затремтіли, руки

заблудились. Пан барон Тундер-тен-Тронк проходив повз ширму і, побачивши таку причину і такий наслідок, вигнав Кандіда із замку важкими штовханами ногою в зад. Кунігунда зомліла, а коли прийшла до свідомості, пані баронеса надавала їй по щоках; і був жах у найкращому і найприємнішому із можливих замків.

Розділ другий

Що сталося з Кандідом у болгар

Вигнаний із земного раю, Кандід довго йшов, не знаючи куди, і плакав, то зводячи очі до неба, то раз у раз обертаючи їх до найпрекраснішого із замків, де жила найпрекрасніша з молодих баронес. Ліг він, не вечерявши, серед поля між двома борознами; падав великий лапатий сніг. На другий день, задубілий з холоду, Кандід ледве дістався до сусіднього міста, що звалося Вальдбергофтрарбкдікдорф, [177] без шеляга грошей, умираючи з голоду і втоми. Він сумно спинився біля дверей якогось шинку. Там його побачили двоє людей, одягнутих у блакитне.[178]

– Товаришу, – сказав один, – от гарний юнак, та й зростом підходить. [179]

Вони підійшли до Кандіда і дуже ввічливо запросили його пообідати.

– Панове, – відповів їм Кандід з чарівною скромністю, – ви робите мені велику честь, але я не маю чим сплатити за обід.

– О добродію, – сказав один із блакитних, – особи вашого зросту і вашого вигляду ніколи нічого не платять. Адже ж ваш зріст – п'ять футів і п'ять дюймів?

– Так, панове, це мій зріст, – відповів Кандід, уклоняючись.

– То сідайте, добродію, до столу. Ми не тільки заплатимо за вас, але й не дозволимо ніколи, щоб такій людині, як ви, бракувало грошей; люди на те й створені, щоб одне одному допомагати.

– Маєте рацію, – сказав Кандід, – те саме говорив мені завжди й Панглос; та я й сам добре бачу, що все йде якнайкраще.

Йому запропонували кілька екю; він їх узяв і хотів сплатити свою частку, але йому не дозволили – і всі сіли до столу.

– Чи щиро ви любите?...

– О, так! – відповів Кандід. – Я щиро люблю Кунігунду.

– Ні, – сказав один із добродіїв, – ми вас питаємо, чи щиро ви любите болгарського короля...

– Анітрохи, – відповів він, – таж я ніколи його і не бачив.

– Хіба? Це – наймилостивіший із усіх королів, і нам годиться випити за його здоров'я.

– О, залюбки, панове.

І він випив.

– Цього досить, – сказали йому, – віднині ви – опора, підмога, оборонець, герой болгар. Доля ваша вирішена, і слава ваша забезпечена.

Йому зараз же набили на ноги кайдани і погнали до полку. Там його змусили повертатись праворуч, ліворуч, виймати шомпол, вставляти шомпол, цілитись, стріляти, марширувати швидким кроком і дали йому

тридцять ударів палицею. Назавтра він робив вправи вже не так погано і дістав тільки двадцять ударів; ще через день йому дано тільки десять, і товариші дивились на нього, мов на диво.

Геть спантеличений, Кандід ніяк не міг зрозуміти, як саме він став героєм. Одного весняного дня він надумався піти погуляти, гадаючи, що то є виключне право людського роду, як і інших тварин, користуватись ногами з власної уподоби. Не пройшов він і двох льє, як четверо інших героїв, по шість футів на зріст, наздогнали його, зв'язали і кинули до в'язниці. На суді його спитали, що він вважає за краще: чи бути прогнаним крізь стрій тридцять шість разів, чи дістати одразу дванадцять свинцевих куль у лоб. Даремно він говорив, що воля людська свобідна і що він не хотів би ні того, ні другого, – все одно: треба було вибирати. Силою божого дару, що зветься свободою, він вибрав тридцять шість разів пройти крізь стрій і витримав дві такі прохідки. В полку було дві тисячі солдат. Це дало йому чотири тисячі шомполів, що від потилиці до заду оголили йому м'язи і нерви. Коли його лагодилися гонити втретє, Кандід, вкрай знесилений, попрохав, як ласки, розбити йому голову; цієї ласки він домігся. Йому зав'язали очі, поставили навколішки. На той час проїздив мимо болгарський король; він запитав про злочин засудженого, і як король цей був великий геній, то зрозумів із того, що розказано йому про Кандіда, що це – молодий метафізик, дуже нетямущий у справах цього світу, і подарував йому життя, виявивши притім милосердя, яке славитимуть усі часописи і всі віки. Бравий хірург вилікував Кандіда за три тижні пом'якшуючими засобами, які радить Діоскорід.[180] У нього вже наросло трохи шкіри і він міг ходити, коли болгарський король пішов війною на короля аварського.[181]

Розділ третій

Як урятувався Кандід від болгар і що з ним сталося

Ніщо в світі не було таке прекрасне, таке метке, таке блискуче та впорядковане, як ці дві армії! Сурми, дудки, гобої, барабани, гармати

творили гармонію, якої не чуло саме пекло. На початок гармати поклали щось по шість тисяч душ із кожного боку, потім рушниці звільнили найкращий із світів приблизно від дев'яти до десяти тисяч нікчем, що заражали його поверхню. Багнет був теж достатньою підставою для смерті кількох тисяч людей. Усе разом становило до тридцяти тисяч душ. Кандід, що тремтів як філософ, скільки змоги ховався під час тієї героїчної різанини. Нарешті, коли обидва королі почали співати Te Deum, [182] кожен у своєму таборі, він визнав за краще податись куди-інде міркувати про причини та наслідки. Він пройшов поміж купами мертвих та умираючих і дістався спочатку до сусіднього села, – воно було сплюндроване; це було аварське село, що болгари спалили згідно із законами публічного права. Тут покалічені діди дивились, як помирають їхні поранені жінки, пригортаючи дітей до скривавлених грудей; там дівчата з розпоротими животами віддавали останні подихи, заспокоївши перед тим природні потреби кількох героїв; там напівспалені благали їх добити. Мозок розкидано було по землі побіч відтятих рук і ніг.

Кандід мерщій подався до іншого села; воно належало болгарам, і аварські герої зробили з ним те саме. Весь час простуючи поміж тремтячими тілами або серед руїн, він вийшов кінець кінцем з театру воєнних дій, несучи в торбині трохи харчів та ні на мить не забуваючи Кунігунди. Коли він дійшов до Голландії, харчів у нього вже не було, але він чув, що вся людність у цій країні багата й побожна, а тому був певен, що тут йому буде добре, як і в замку барона перед тим, як його вигнали звідти через прекрасні очі Кунігунди.

Він попрохав милостині в кількох поважних осіб, але всі йому відповіли, що коли він і далі так робитиме, то його замкнуть до такого дому, де його виправлять і навчать жити.

Він удався тоді до людини, що допіру промовляла цілу годину на великих зборах про милосердя. Цей промовець прошив його поглядом[183] і спитав:

– Чого ви прийшли сюди? Чи маєте ви для того поважну причину?

– Немає наслідку без причини, – скромно відповів Кандід, – усе пов'язано між собою, і все скероване на краще. Треба було, щоб мене прогнали з-перед очей Кунігунди, щоб я пройшов під шомполами; треба, щоб я просив на хліб, поки не зможу його заробити; все це не могло бути інакше.

– Друже мій, – спитав промовець, – чи вірите ви, що Папа є антихрист?

– Я про це ще нічого не чув, – відповів Кандід, – але чи антихрист він, чи ні, а в мене немає хліба.

– Ти не гідний його їсти, – мовив той, – геть, нікчемо! Геть, нещасний! Не обридай мені!

Жінка оратора, вихилившись з вікна і побачивши людину, що мала сумнів – антихрист Папа чи ні, вилила йому на голову повний… О небо! До якої надмірності веде релігійний запал у жінок!

Один чоловік, що зроду не був охрещений, добрий анабаптист[184] на ймення Жак, бачив, як жорстоко й ганебно повелися з його братом, двоногою істотою без пір'я і з душею; він повів його до себе, почистив, дав йому хліба й пива, подарував два флорини і навіть хотів дати йому роботу на своїй фабриці персидських тканин, що виробляються в Голландії. Кандід, низенько вклонившись, сказав йому:

– Учитель Панглос говорив правду, що все йде на краще в цьому світі, бо я більше зворушений вашою надзвичайною великодушністю, ніж жорстокістю того добродія в чорній мантії та його дружини.

Другого дня, гуляючи, він зустрів жебрака, геть укритого гноянками, з мертвими очима, виразкою на носі, перекривленим ротом і чорними зубами, що говорив глухо, змучений нестерпним кашлем, від якого він щораз випльовував по зубу.

Розділ четвертий

Як Кандід зустрів свого колишнього вчителя філософії доктора Панглоса і що з того сталося

Кандід, схвильований більше співчуттям, ніж жахом, віддав цьому страшному жебракові ті два флорини, що дістав від чесного анабаптиста Жака. Примара глянула на нього пильно, заплакала і кинулась на шию. Зляканий Кандід відступив.

– Леле! – сказав нещасний другому нещасному. – Та невже ви не пізнаєте свого любого Панглоса?

– Що я чую? Це ви, мій дорогий учителю, ви в такому жахливому стані! Яке ж лихо вас спіткало? Чому ви уже не в кращому із замків? Що сталося з Кунігундою, цією перлиною серед дівчат, цим найвищим витвором природи?

– Не сила мені говорити, – сказав Панглос.

Кандід зразу ж повів його до хліва анабаптиста і дав йому попоїсти трохи хліба, а коли Панглос дещо підкріпився, Кандід спитав:

– А що з Кунігундою?

– Вона померла, – відповів той.

Кандід зомлів на цьому слові; приятель очутив його поганим оцтом, якого випадково знайшов трохи в хліві. Кандід розплющив очі.

– Кунігунда померла! О найкращий із світів, де ти? Але ж від якої недуги вона померла? Чи не тому, що бачила, як мене вигнали з прекрасного замку її батька важкими стусанами?

– Ні, – відповів Панглос, – їй розпороли живіт болгарські солдати, натішившись з нею перед тим, як тільки можна; вони провалили голову баронові, що хотів її боронити; баронесу порізали на шматки; з моїм бідолашним вихованцем зробили те саме, що і з його сестрою; що ж до замку, то від нього не лишилося й каменя на камені – ні клуні, ні барана, ні качки, ні дерева; але за нас відомстили, бо авари зробили те саме в сусідньому маєтку, що належав болгарському панові.

По цій мові Кандід знову зомлів; але, прийшовши до тями і сказавши все, що треба було сказати, він запитав про причину й наслідок та про достатню підставу, що довела Панглоса до такого жалюгідного стану.

– Горе моє! – відповів той. – Ця причина – кохання: кохання, що тішить людський рід, що охороняє всесвіт, душа всіх чулих істот, ніжне кохання.

– Горе! – мовив Кандід. – І я знав кохання, цього владаря наших сердець, цю душу нашої душі. Воно коштувало мені одного поцілунку і двадцяти штовханів ногою в зад... Але як ця прекрасна причина могла довести вас до такого жахливого наслідку?

Панглос відповів на це так:

– О мій любий Кандіде! Ви знали Пакету, цю гарненьку служницю нашої вельможної баронеси; я зазнав у її обіймах райських утіх; це вони спричинилися до тих пекельних мук, що жеруть мене тепер. Вона була заражена і, може, вмерла вже з того. Пакета дістала цей подарунок від дуже вченого францисканського ченця, який дошукався джерела зарази; він мав його від старої графині, що дістала його від кавалерійського капітана, а той одержав його від маркізи, а та перебрала від пажа, а той дістав його від єзуїта, а єзуїт, іще бувши послушником, отримав його по прямій лінії від одного з компаньйонів Христофора Колумба. Що ж до мене, то я не передам його нікому, бо помираю.

– О Панглосе! – скрикнув Кандід. – Яка ж дивна генеалогія! Чи не диявол був тут за родоначальника?

– Зовсім ні, – відповів на те великий філософ, – це була неминуча річ у найкращому із світів, необхідний його інгредієнт, бо, коли б Колумб не схопив на одному із американських островів цієї хвороби,[185] що отруює джерело розмноження, перешкоджає йому і, очевидячки, противне великій меті природи, то ми не мали б ні шоколаду, ні кошенілі; треба ще зауважити, що досі ця хвороба спостерігається тільки на нашому материку. Турки, індійці, персіяни, китайці, сіамці, японці її ще не знають; але є достатня підстава і їм пізнати її через кілька століть. Тим часом вона зробила серед нас надзвичайний поступ, а надто по тих великих арміях, що складаються із чесних та добре вихованих наймитів і вирішують долю держав; можна бути певним, що коли тридцять тисяч душ воює проти такої самої числом армії, то там є не менше двадцяти тисяч венериків з кожного боку.

– Це дивна річ, – сказав Кандід, – проте вас треба вилікувати.

– Хіба це можливо! – відповів Панглос. – Я навіть су не маю, мій друже, а на всій просторо ні цієї кулі ні крові не пустять, ні клізми не поставлять, коли не заплатиш сам або коли не заплатять за тебе інші.

Після цих слів Кандід вирішив, що має зробити; він упав до ніг милосердного анабаптиста Жака і так зворушливо змалював йому становище свого приятеля, що добряга не вагаючись прийняв доктора Панглоса і вилікував його своїм коштом. Під час лікування Панглос утратив тільки одне око й одне вухо. Він добре писав і досконало знав арифметику. Анабаптист Жак зробив його своїм рахівником. Коли через два місяці йому довелось їхати до Лісабона в торговельних справах, він узяв на корабель і обох своїх філософів. Панглос з'ясував йому, що все на світі йде якнайкраще. Жак був іншої думки.

– Звичайно, – говорив він, – люди почасти зіпсували природу, бо вони не родяться вовками, але вовками стають. Бог не дав їм ні двадцятичотирьохфунтових гармат,[186] ні багнетів, а вони собі поробили й багнети, й гармати, щоб нищити одне одного. Я міг би поставити на рахунок ще й банкрутів та суд, що відбирає добро в банкрутів і тим ще більше руйнує кредиторів.[187]

– Усе це неминуче, – відповів одноокий доктор, – поодинокі нещастя творять загальне щастя, і тому що більше поодиноких нещасть, то краще все в цілому.

Поки він так міркував, потемніло в повітрі, з усіх чотирьох кінців світу знялися вітри і страшенна буря захопила корабель поблизу лісабонського порту.

Розділ п'ятий

Буря, аварія корабля, землетрус і що сталося з доктором Панглосом, Кандідом та анабаптистом Жаком

Половина пасажирів, знеможена, задихаючись у тій невимовній нудьзі, що нагонить хитання корабля на нерви і на весь настрій людей, киданих у різні боки, не мала навіть сили боятися небезпеки. Друга половина кричала і молилась; вітрила було пошматовано, щогли поламано, корабель пробито. Працювали, хто міг, але ніхто не слухався, ніхто не наказував. Анабаптист теж трохи допомагав керувати; він був на палубі; якийсь несамовитий матрос сильно ударив його і повалив на поміст, але сам від того втратив рівновагу і полетів за корабель сторч головою. Там він і повис, зачепившись за уламок щогли. Добрий Жак побіг йому на допомогу, пособив йому вилізти, але із зусилля сам шубовснув у воду на очах у матроса, що покинув його на загин і навіть не глянув на нього. Кандід наблизився і побачив свого благодійника, що на хвилину виринув і зник навіки. Він хотів кинутись за ним у море, але філософ Панглос зупинив його, довівши, що лісабонський рейд на те і

створений, щоб саме тут потонув анабаптист. Поки він це доводив a priori,[188] корабель залило, і всі загинули, крім Панглоса, Кандіда та брутального матроса, що втопив доброчинного анабаптиста; негідник щасливо доплив до берега, куди і Панглоса з Кандідом донесло на дошці.

Коли вони трохи очутились, то пішли до Лісабона; у них лишилось небагато грошей, з якими вони сподівались, урятувавшись від бурі, не загинути з голоду.

Ледве вони ступили на міський ґрунт, оплакуючи смерть свого благодійника, як земля під ними затремтіла,[189] море з клекотом піднялося в порту, розбиваючи кораблі, що стояли там на якорі. Вихрі полум'я й попелу вкрили вулиці та майдани; будинки валились, дахи зривало, мури розпадались; тридцять тисяч людності, без різниці віку і статі, загинуло під руїнами. Матрос говорив лаючись та посвистуючи:

– Буде чим поласувати!

– Цікаво, яка достатня причина цього явища? – запитував Панглос.

– Та це кінець світу! – кричав Кандід.

Не гаючи часу, матрос побіг поміж руїни, почав шукати там гроші, наражаючись на смерть; знайшов, набрав, упився і, проспавшись, купив прихильність першої веселої дівчини, яку зустрів на звалищах домів, серед поранених і мертвих. Тут Панглос шарпонув його за рукав:

– Друже мій, – казав він йому, – так негаразд. Ви не зважаєте на всесвітній розум і зле витрачаєте свій час.

– Сто чортів, – відповів той, – я матрос і народився в Батавії,[190] я чотири рази топтав розп'яття в чотирьох японських селах;[191] знайшов кому торочити про всесвітній розум!

Кілька уламків каменю поранили Кандіда; він упав серед вулиці, і його засипали уламки. Він сказав Панглосові:

– Ох, дайте мені трохи вина та оливи, я помираю.

– Цей землетрус не новина, – відповів Панглос, – американське місто Ліма теж зазнало такого страшного коливання торік; однакові причини – однакові наслідки; від Ліми до Лісабона, певна річ, тягнеться під землею якась сірчана покладь.

– Дуже можливо, – сказав Кандід, – але, ради бога, – трохи оливи і вина.

– Що то значить: можливо? – відповів філософ. – Я стверджую, що це доведено.

Кандід знепритомнів, і Панглос приніс йому трохи води із сусіднього фонтана.

Другого дня, блукаючи серед руїн, вони знайшли якихось харчів і трохи зміцнили свої сили. Потім вони працювали, як і інші, допомагаючи людям, що врятувались від смерті. Кілька громадян, що вони їм помогли, почастували їх обідом, який тільки можна було спорядити серед такого безладдя; але треба сказати, що обід був сумний і всі поливали свій хліб слізьми; Панглос розважав їх, запевняючи, що інакше не могло бути; бо, казав він, усе це є щонайкраще; бо коли є вулкан у Лісабоні, то він і не може бути десь-інде; бо неможливо, щоб речей не було там, де вони є; бо все – добре.

Маленька чорна людина, урядовець інквізиції,[192] що сидів поруч нього, ввічливо зауважив:

– Очевидно, ви не вірите в первісний гріх, бо, коли все – найкраще, то не було б ні гріхопадіння, ні кари.

– Щиро перепрошую вашу ексцеленцію, – ще ввічливіше відповів Панглос, – гріхопадіння людини і прокляття неминуче мусили статися в найкращому з можливих світів.

– То ви не вірите в свободу? – спитав урядовець.

– Хай вибачить мені ваша ексцеленція, – сказав Панглос, – але свобода може співіснувати з абсолютною необхідністю, бо необхідно, щоб ми були вільні; адже, зрештою, зумовлена воля…

Панглос іще не скінчив, як урядовець зробив знак головою своєму служникові, що наливав йому портвейну.

Розділ шостий

Як улаштовано було прекрасне аутодафе,[193] щоб запобігти землетрусові, і як Кандіда було побито

Після землетрусу, що знищив три чверті Лісабона, тамтешні мудреці не добрали певнішого способу попередити цілковиту руїну, як дати народові прекрасне аутодафе. Коїмбрський університет[194] постановив, що таке видовище, як церемоніальне спалення кількох людей на повільному огні, є найкращий засіб перешкодити землетрусові.

Внаслідок цього схопили одного біскайця, спійманого на тому, що одружився з кумою, та двох португальців, що здирали сало з курчати, коли його їли.[195] Потім, зразу після обіду, схопили доктора Панглоса та його учня Кандіда – першого за те, що він говорив, а другого за те, що слухав, схвалюючи; обох повели нарізно до надзвичайно вогких приміщень, куди ніколи не заглядало сонце. На дев'ятий день їх обох одягли в сан-беніто, прикрасили їм голови паперовими митрами;[196] Кандідові митра і сан-беніто були розмальовані перекинутими звоями полум'я і чортами, що не мали ні хвостів, ні пазурів, а на Панглосові

чорти були з пазурами й хвостами і полум'я було пряме. В такому одязі вони пішли урочистим походом, вислухали дуже патетичну казань у супроводі прекрасної монотонної музики. Кандіда відшмагали під такт співів, біскайця і двох тих, що не хотіли їсти сала, спалили, а Панглоса повісили, хоч це і було проти звичаю. Того ж дня земля знов стряслася з жахливим грюкотом.

Кандід, переляканий, приголомшений, спантеличений, умиваючись кров'ю і весь тремтячи, говорив сам собі:

– Коли це найкращий із можливих світів, то які тоді інші? Хай би мене відшмагали – це було зі мною в болгар; але, мій любий Панглосе, найбільший серед філософів, чи треба було мені бачити, як вас вішали не знати за що? Мій любий анабаптисте, найкращий серед людей, чи треба було вам тонути в порту? О Кунігундо, перлино серед дівчат, чи ж треба було, щоб вам розпороли живіт?

Він ішов, відшмаганий різками, ледве тримаючись на ногах, після проповіді, розгрішення і благословення, коли до нього підійшла стара жінка і сказала:

– Бадьорись, сину мій, і йди за мною.

Розділ сьомий

Як стара піклувалась про Кандіда і як він знайшов те, що кохав

Кандід не став від того бадьоріший, але пішов за старою до якоїсь халупи; вона дала йому горщик з мастивом, щоб натертись, лишила йому що їсти й пити, показала невеличке чисте ліжко; коло ліжка було повне вбрання.

– Їжте, пийте і спіть, – сказала вона йому, – і хай охороняють вас Атоська Божа Матір,[197] святий Антоній Падуанський та святий Яків Кампостельський.[198] Я прийду завтра.

Кандід, глибоко здивований усім, що бачив, усім, що вистраждав, а ще більше милосердям старої жінки, хотів поцілувати їй руку.

– Не мені маєте руку цілувати, – сказала стара. – Я повернуся завтра. Натріться мастивом, їжте і спіть.

Кандід, незважаючи на всі нещастя, попоїв і заснув. Другого дня стара принесла йому снідати, оглянула спину і сама натерла її іншим мастивом; потім принесла йому обідати, а ввечері знову прийшла з вечерею. Позавтра вона повторила те саме.

– Хто ви? – не раз питав її Кандід. – Звідки у вас стільки доброті? Чим я віддячу вам?

Добра жінка ніколи нічого не відповідала. Якось вона ввечері прийшла знову, але без вечері.

– Ідіть за мною, – сказала вона, – і не кажіть ні слова.

Вона взяла його під руку і повела до села за чверть милі від самого міста; вони прийшли до самітного будинку, оточеного садом і канавами. Стара постукала в двері. Їм відчинили; і тоді вона повела Кандіда потайними сходами до роззолоченого кабінету, покинула його на парчовій канапі, зачинила двері й вийшла. Кандід гадав, що він спить. Все життя здавалося йому тяжким, згубним сном, а ця мить – сном приємним.

Стара незабаром з'явилася; вона через силу підтримувала тремтячу жінку величного зросту, що поблискувала самоцвітами і була завинена вуалем.

– Зніміть вуаль, – сказала стара Кандідові.

Юнак наблизився і несмілою рукою скинув вуаль. Яка хвилина! Яка несподіванка! Йому здалося, що він бачить Кунігунду. Та він і справді її побачив, – то була вона, йому забракло сили, він не зміг ані слова промовити і впав їй до ніг. Кунігунда впала на канапу. Стара побризкала їх водою із спиртом, вони очутились і заговорили; спочатку це були окремі слова, безладні запитання і відповіді, зітхання, сльози, вигуки. Стара порадила їм розмовляти не так голосно і покинула їх на самоті.

– Як! Це ви! – сказав їй Кандід. – Ви живі, я знайшов вас у Португалії! Отже – вас не зґвалтовано? Вам не розпорото живота, як запевняв мене філософ Панглос?

– Усе це правда, – відповіла прекрасна Кунігунда, – але не завжди умирають від тих пригод.

– А ваші батько й мати – їх убито?

– Так, це правда, – сказала Кунігунда і заплакала.

– А ваш брат?

– І брата мого теж убито.

– Але чому ви в Португалії? І як ви дізналися, що я тут? І яким дивним випадком привели мене в цей дім?

– Я вам розповім про все, – сказала вона, – але розкажіть ви мені перше, що сталося з вами після невинного поцілунку, що ви дали мені, і тих стусанів ногою, що ви тоді дістали.

Кандід послухався її з глибокою пошаною, і, хоч був збентежений, хоч голос йому був кволий і тремтів, хоч спина йому ще трохи боліла, він розповів ій, дуже наївно, про все, чого зазнав з часу розлуки. Кунігунда зводила очі до неба, оплакуючи смерть доброго анабаптиста та Панглоса; а потім сама почала розповідати Кандідові, який не поминув ані слова, пожираючи її очима.

Розділ восьмий

Історія Кунігунди

– Я лежала в ліжку і міцно спала, коли небо воліло наслати болгар на наш прекрасний замок Тундер-тен-Тронк. Вони зарізали мого батька й брата і на шматки посікли мою нещасну неньку. Здоровенний болгарин, футів із шість заввишки, побачивши, що я зомліла від цього видовища, хотів мене зґвалтувати. Це мене очутило, я опритомніла, стала кричати, пручатись, кусатися, дряпатись, я хотіла видерти очі тому здоровому болгарину, не знавши, що все, що в замку мого батька сталося, є річ звичайна. Тварюка вдарив мене ножем у лівий бік, і там ще й досі в мене лишився шрам.

– Леле! – зітхнув простодушний Кандід. – Сподіваюсь, я його побачу.

– Побачите, – сказала Кунігунда, – але я оповідатиму далі.

– Оповідайте, – відказав Кандід.

Вона знову взялася до своєї історії.

– Увійшов болгарський капітан; він побачив мене, геть скривавлену; солдат і не подумав підводитись. Капітан розгнівався, що ця тварюка виказала йому так мало пошани, і вбив його на мені. Потім він перев'язав мене і повів, як військову бранку, до себе. Я прала ті кілька сорочок, що він мав, і куховарила йому; треба сказати, що він уважав

мене дуже гарною, і я не заперечую: він був добре збудований і мав білу та ніжну шкіру; а втім, йому нестявало дотепності й філософії – відразу було видко, що не доктор Панглос його виховував. Наприкінці третього місяця, коли він витратився з грошей, а я обридла йому, він продав мене одному євреєві на ім'я дон Іссахар, що торгував у Голландії та Португалії і пристрасно любив жінок. Цей єврей дуже прихилився до мене, але перемогти мене не міг; я опиралась йому краще, аніж болгарському солдатові: шляхетна особа може бути раз зґвалтована, але чеснота її від того тільки міцніє. Щоб привчити мене до себе, він оселив мене в цьому сільському домі, що ви бачите. Досі я гадала, що на світі немає нічого прекраснішого, як замок Тундер-тен-Тронк, але я помилялась.

Одного дня на відправі мене помітив великий інквізитор. Він довго дивився на мене і звелів переказати мені, що має зі мною поговорити в секретних справах. Мене привели до його палацу, і я розповіла йому про своє походження; він зазначив мені, як низько для мого рангу належати іудеєві. Дону Іссахарові запропонували віддати мене монсеньйору. Дон Іссахар, придворний банкір і людина з довір'ям, не схотів про те й слухати. Тоді інквізитор пригрозив йому аутодафе. Врешті наляканий єврей склав умову, за якою будинок і я маємо належати їм обом разом; єврей користується понеділками, середами й суботами, а інквізитор – рештою днів у тижні. Уже шість місяців, як ця угода триває. Не обходиться без суперечок, бо часто вони не можуть вирішити, чи належить ніч проти неділі старому завітові чи новому. Щодо мене, то я аж до сьогодні опираюсь їм обом, і через те, гадаю, вони мене й досі кохають.

Кінець кінцем, щоб запобігти землетрусові і щоб настрахати дона Іссахара, монсеньйор інквізитор задумав улаштувати урочисте аутодафе. Він зробив мені честь, запросивши туди і мене. Я мала дуже хороше місце; дамам підносили холодне питво між мессою і карою. Мене справді пойняв жах, коли я побачила, як палили двох євреїв і бідолашного біскайця, що одружився з кумою; але яке ж було моє здивування, жах і збентеження, коли я побачила в сан-беніто й митрі обличчя, що нагадало мені Панглоса! Я протерла собі очі, придивилась

уважно і побачила, що його вішають; я зомліла. Ледве я очутилась, як побачила вас, роздягненого; я не знала більшого жаху, туги, болю і розпачу. Скажу вам по правді, що шкіра у вас ще біліша й рожевіша, ніж у болгарського капітана. Це подвоїло всі ті чуття, що гнобили мене й пожирали. Я гукнула, я хотіла сказати: "Спиніться, варвари!" – але голосу мені бракувало, та й крики мої були б марні. Коли вас відшмагали, я сказала: "Як то могло статися, щоб любий Кандід і мудрий Панглос потрапили до Лісабона, один – щоб дістати сотню батогів, другий – щоб попасти на шибеницю з наказу монсеньйора інквізитора, що кохає мене? Панглос жорстоко дурив мене, коли говорив, що на світі все йде на краще". Схвильована, спантеличена, то не тямлячи себе з гніву, то вмираючи з кволості, я згадувала вбивство мого батька, матері й брата, зухвальство підлого болгарського солдата, удар ножем, якого він мені завдав, мою неволю, куховарство, болгарського капітана, мого підлого дона Іссахара, мого страшного інквізитора, повішеного доктора Панглоса, величне, монотонне Miserere,[199] під час якого вас шмагали, а найбільше той поцілунок, що ви мені дали за ширмою того дня, коли я вас бачила востаннє. Я славила Бога, що знову привів вас до мене після стількох випробувань. Я сказала своїй старій, щоб потурбувалась про вас і привела сюди, коли це буде можливо. Вона прегарно виконала моє доручення, я зазнала невимовної втіхи, вас побачивши, почувши, розмовляючи з вами. Але ви, мабуть, страшенно зголодніли, я теж хочу їсти, – сідаймо вечеряти.

Вони сіли вдвох до столу і, повечерявши, перейшли на ту прекрасну канапу, про яку вже згадувалось; вони ще були там, коли прийшов дон Іссахар, один із господарів будинку. Була субота, і він прийшов використати свої права і висловити своє ніжне кохання.

Розділ дев'ятий

Що сталося з Кунігундою, Кандідом, великим інквізитором та євреєм

Цей Іссахар був найжовчніший із усіх синів Ізраїля, що жили на світі після Вавилонського полону.[200]

– Як! – сказав він. – Тобі, галілейська суко, замало одного пана інквізитора? Я мушу ділитися ще й з цим шахраєм?

Кажучи це, він витяг довгий кинджал, що завсіди мав при собі, і кинувся на Кандіда, не сподіваючись, що супротивник теж озброєний; наш добрий вестфалець разом з убранням дістав від старої прекрасну шпагу. Він видобув її, хоч на вдачу був дуже лагідний, вмить поклав суворого іудея мертвим на підлогу до ніг прекрасної Кунігунди.

– Пресвята Діво! – скрикнула та. – Що нам тепер буде? У мене забито людину! Прийде поліція, і ми загинули!

– Коли б Панглоса не було повішено, – сказав Кандід, – він би подав нам добру раду в такій скруті, бо з нього був великий філософ. А як його немає, то порадьмося зі старою.

Стара була дуже розважна і вже почала висловлювати свою думку, коли нараз відчинилися другі маленькі двері. Минула година по півночі, заходила неділя. Цей день належав монсеньйорові інквізитору. Увійшовши, він побачив вишмаганого Кандіда зі шпагою в руці, мертвяка на підлозі, перелякану Кунігунду і стару, що давала поради.

От що відбулося в цю мить у Кандідовій душі і от як міркував він:

"Коли цей святий гукне допомогу, він неодмінно спалить мене і може зробити те саме і з Кунігундою; він без жалю вишмагав мене, він мій суперник, і я мушу його забити, – нема чого вагатись".

Ця думка спалахнула ясно і швидко, і, не даючи інквізиторові отямитись від здивування, він проткнув його наскрізь і кинув поруч єврея.

– От уже й другий, – сказала Кунігунда, – нас не помилують, нас відлучать від церкви, прийшла наша остання година. Що з вами сталося,

з вами, таким ніжним зроду, що ви за дві хвилини забили єврея і прелата?

– Моя люба, – відповів Кандід, – людина, закохана, ревнива ще й вишмагана інквізицією, сама себе не тямить.

Тоді стара подала своє слово:

– У стайні є троє андалузьких коней із сідлами і при збруї, нехай хоробрий Кандід їх засідлає. Ви, пані, маєте золото і діаманти, сідаймо хутчій на коні, – хоч я можу триматись тільки однією половиною, – і тікаймо до Кадікса. Година чудесна, і мандрувати холодком уночі дуже приємно.

Кандід миттю осідлав троє коней; Кунігунда, стара та він промчали тридцять миль одним духом. Тимчасом як вони втікали, служителі святої ґермандади[201] прибули до будинку. Монсеньйора поховали в прекрасній церкві, а дона Іссахара викинули на смітник.

Кандід, Кунігунда й стара були на той час у містечку Авачені серед гір Сієрра-Морени і мали в одному шинку таку розмову.

Розділ десятий

В якій скруті Кандід, Кунігунда та стара прибули до Кадікса і як вони сіли на корабель

– Хто ж міг украсти мої пістолі й діаманти? – казала, плачучи, Кунігунда. – З чого ми житимемо? Що маємо робити? Де знайду я інквізиторів та євреїв, що знов мені все те подарують?

– Ох! – сказала стара. – Я маю лиху думку на шановного отця кордельєра,[202] що ночував учора в тому самому бадахоському заїзді,

що й ми. Хай мене Бог боронить від необачної думки, але він двічі заходив до нашої кімнати і виїхав задовго перед нами.

– Ох! – сказав Кандід. – Добрий Панглос часто доводив мені, що добро на землі спільне і всі мають на нього рівні права. Цей кордельєр мусив був, згідно з тими принципами, лишити нам щось на подорож. У вас так-таки нічогісінько не лишилось, моя прекрасна Кунігундо?

– Жодного мараведіса,[203] – відповіла вона.

– Що ж робити? – спитав Кандід.

– Продаймо котрого з коней, – сказала стара. – Я сяду позад панночки, хоч я можу триматись однією тільки половиною, і ми доїдемо до Кадікса.

В тому самому готелі стояв пріор-бенедиктинець;[204] він і купив коня. Кандід, Кунігунда й стара проїхали Луцену, Хіллу та Лебріху і кінець кінцем дісталися Кадікса. Там саме споряджали флот і збирали військо, щоб провчити шановних парагвайських отців-єзуїтів,[205] яких обвинувачували за повстання однієї з їхніх орд проти іспанського та португальського королів в околиці міста Сан-Сакраменто. Кандід, служивши в болгар, показав усю болгарську вправність перед генералом невеличкої армії так гарно, швидко, спритно, витримано й моторно, що його призначили командувати пішою ротою. Отже, він капітан; він сідає на корабель з Кунігундою, старою, двома слугами і парою андалузьких коней, що належали раніш монсеньйорові великому інквізиторові Португалії.

Під час подорожі вони багато міркували про філософію бідолашного Панглоса.

– Ми їдемо до іншого світу, – казав Кандід, – от там уже, мабуть, усе гаразд; бо, треба признатись, від того, що діється в нашому, можна постраждати душею і тілом.

– Я кохаю вас усім серцем, – говорила Кунігунда, – але душа моя ще й досі стривожена з того, що я бачила й зазнала.

– Все буде гаразд, – відповів Кандід. – От уже й море цього нового світу багато краще проти морів нашої Європи; воно спокійніше, і вітри тут постійніші. Мабуть, Новий світ і є найкращий із можливих світів.

– Дай-то боже! – казала Кунігунда, – але я така нещасна була в нашому світі, що моє серце майже неприступне для надії.

– Ви скаржитесь, – сказала їй стара. – Ох! Ви не зазнали такого лиха, як я!

Кунігунда трохи не розсміялася – такою чудною здалася їй ця добра жінка, що хотіла бути нещаснішою за неї.

– Ох! – сказала вона їй. – Коли вас, моя люба, не зґвалтували двоє болгар, коли ви не дістали двічі ножем у живіт, коли не зруйновано два ваші замки, не зарізано двох ваших батьків і двох матерів, коли ви не бачили двох ваших коханців вишмаганими при аутодафе, то я не думаю, щоб ви могли заноситись переді мною; додайте ще й те, що я народилась баронесою сімдесят другого покоління, а служила куховаркою.

– Панно, – відповіла стара, – ви не знаєте ще мого походження, а коли б я показала вам свій зад, то ви б не говорили так і змінили свою думку.

Ці слова збудили надзвичайну цікавість у Кандіда та Кунігунди. І стара розповіла їм таке.

Розділ одинадцятий

Історія старої

– Мої очі не завжди були з вивернутими повіками та синцями, мій ніс не завсіди торкався підборіддя, і я не завжди була служницею. Я дочка папи Урбана X та принцеси Палестріни. До чотирнадцятого року мене виховували в палаці, перед яким усі палаци ваших німецьких баронів не більше як стайня; одна з моїх суконь коштувала більше, як уся розкіш Вестфалії. Я зростала вродлива, граціозна і здібна, серед утіх, пошани й надій; я вже збуджувала кохання, мої груди розвивались, – і які груди! білі, тугі, як у Венери Медіцейської;[206] а які очі, вії, які чорні брови! яке полум'я блищало в моїх зіницях, – воно тьмарило мерехтіння зірок, як мовили мені тамтешні поети. Жінки, що одягали мене й роздягали, вдавались в екстаз, роздивляючись мене спереду і ззаду, і всі чоловіки хотіли б бути на їхньому місці.

Я була заручена з князем, володарем Масса-Карари.[207] Який князь! Вродливий, як і я, ніжний і приємний, з блискучим розумом і вогненним коханням. Я теж кохала його, як кохають уперше – з обожуванням, із самозабуттям. Усе було готове до весілля; от де була пишнота, розкіш нечувана, от де були свята, каруселі, безупинні опери-буф;[208] і вся Італія складала мені на пошану сонети, серед яких не було жодного посереднього. Я була вже на порозі свого щастя, як одна стара маркіза, що була коханкою мого князя, запросила його до себе випити шоколаду; він помер менше ніж за дві години, в страшних конвульсіях; але це була ще дрібниця. Мати моя була в розпачі, і, хоч її журба не дорівнювалась моїй, вона захотіла на якийсь час покинути те згубне місце. Вона мала чудовий маєток коло Гайєти, і ми попливли туди позолоченою, як вівтар Святого Петра в Римі,[209] галерою. Та от корсар із Сали[210] кинувся за нами і захопив наш корабель; наші солдати боронились як папські: вони упали навколішки, покидавши зброю, і немов просили в корсара передсмертного розгрішення.[211]

Зразу ж їх роздягли догола, як мавп, а так само мою матір, дівчат із нашого почту і мене саму. Дивна річ, як моторно ці добродії усіх роздягають; але що мене вразило найбільше, це те, що вони всім нам устромляли пальці в ті місця, куди ми, жінки, ставимо тільки клізму. Ця церемонія видалася мені дуже чудною, – отак всьому дивуєшся, поки знаєш тільки рідний свій край! Незабаром я довідалась, що таким способом дізнаються, чи не сховано де яких діамантів; цей звичай усталено з найдавніших часів у всіх цивілізованих націй, що плавають морем. Я дізналася, що навіть побожні мальтійські рицарі[212] ніколи не порушували його, коли захоплювали турок і туркень; це закон міжнародного права, якого не ламав ніхто і ніколи.

Не буду говорити вам про те, як тяжко молодій принцесі, коли її невільницею везуть до Марокко разом із матір'ю, – ви й самі добре розумієте, чого натерпілися ми на корсарському кораблі. Мати моя була ще прекрасна; дівчата нашого почту, наші звичайні покоївки, мали більше принад, ніж їх можна знайти по всій Африці; щодо мене, то я була чарівна, я була сама краса й грація і була незаймана; та не довго я такою лишилася – ту квітку, що призначалась прекрасному принцеві Масса-Карари, зірвав корсарський капітан. То був гидкий негр, який гадав, що робить мені велику честь. Певна річ, що принцеса Палестріна і я мусили мати велику силу, щоб витерпіти те, що зазнали раніш, як прибули до Марокко. Але годі – це такі звичайнісінькі речі, що шкода праці про них оповідати.

Марокко плавало в крові, коли ми туди приїхали. П'ятдесят синів імператора Мулей-Ізмаїла[213] мали кожен свою партію, і це призвело до п'ятдесятьох громадянських війн: чорних проти чорних, чорних проти смуглявих, смуглявих проти смуглявих, мулатів проти мулатів; це була ненастанна різанина на всім просторі імперії.

Тільки ми висілі на берег, як чорні з партії, ворожої моєму корсарові, з'явились до нього, щоб відняти здобич. Після діамантів і золота найціннішою річчю були ми. Я стала свідком такої бійки, якої ви ніколи не бачили в жодній країні вашої Європи. Північні народи не мають ні

такої палкої крові, ні такої жаги на жінок, яка звичайна в Африці. Здається, що у ваших європейців тече молоко в жилах, а в мешканців Атлаських гір і сусідніх країн – купорос і вогонь. Вони билися люто, як тамтешні леви, тигри та змії, щоб вирішити, кому ми маємо належати. Якийсь мавр схопив мою матір за праву руку, помічник мого капітана тримав її за ліву; один мавританський солдат взяв її за одну ногу, а один із наших тратів тяг її за другу. В одну мить наших дівчат теж схопили чотири солдати. Мій капітан заступив мене собою і, вимахуючи шаблею, вбивав усіх, хто противився його гніву.

Кінець кінцем я побачила, що ті потвори в запалі змагання пошматували, порубали й побили всіх наших італійок і мою матір. Полонені й ті, що їх захопили, солдати, матроси, чорні, смуглі, білі, мулати і, нарешті, мій капітан – усі були забиті, а я конала на купі мерців. Такі сцени відбувались на протязі більше як триста льє, хоч ніхто при тому не забував прочитати на день п'ять молитов, як наказав Магомет.

На превелику силу я вибралася з купи скривавлених мерців і долізла до великого апельсинового дерева на березі сусіднього струмка; там я впала, знеможена переляком, утомою, жахом, розпукою і голодом. Незабаром моє знесилля перейшло в сон, в якому більше було непритомності, аніж відпочинку. Я була ще в стані кволості та безтяму, поміж смертю й життям, коли відчула, як щось мене придушило і ворушиться на мені. Розплющивши очі, я побачила білого чоловіка з лагідним обличчям, що зітхав і говорив крізь зуби: "Ma che sciagure d'essere senza cogl".[214]

Розділ дванадцятий

Далі про нещастя старої

Здивована і захоплена, почувши свою рідну мову і не менше вражена тими словами, що цей чоловік промовляв, я відповіла йому, що

бувають далеко тяжчі нещастя, ніж те, на яке він скаржиться; я розповіла йому коротко про той жах, якого зазнала, і зомліла знову. Він поніс мене до сусідньої хати, поклав на ліжко, нагодував мене, доглядав мене, потішав, пестив і говорив, що нічого не бачив прекраснішого від мене та що ніколи так не жалкував він за тим, чого ніхто тепер йому не поверне.

– Я народився в Неаполі, – сказав він мені. – Там щороку холостять дві чи три тисячі дітей різного віку; одні з того умирають, другі набувають кращого, ніж у жінок, голосу, треті навіть керують державами.[215] Мені зробили цю операцію дуже вдало, і я став співаком у капелі принцеси Палестріни.

– Моєї матері! – скрикнула я.

– Вашої матері! – скрикнув він, плачучи. – Як! То ви та молода принцеса, що я виховував її до шести років і що вже тоді обіцяла бути такою прекрасною, як ви?

– Це я і є, а моя ненька лежить за чотириста кроків звідси, порубана на шматки, під купою трупів…

Я розповіла йому про все, що зі мною сталося; він теж розповів мені свої пригоди. Я дізналася, як його послала до марокканського короля одна могутня християнська держава, щоб скласти з тим монархом договір,[216] згідно з яким королеві мали постачати порох, гармати і кораблі, а він з тою допомогою повинен був знищити торгівлю інших християн.

– Місія моя скінчилась! – сказав чесний євнух. – Я сідаю на корабель у Сеуті[217] й повезу вас до Італії. "Ma che sciagura d'essere senza coglioni".

Я подякувала йому із слізьми зворушення, але замість везти мене до Італії він повіз мене в Алжир і продав мене беєві[218] цієї провінції. Тільки-но я була продана, як в Алжирі об'явилась люта чума, що обійшла всю Африку, Азію і Європу. Ви бачили землетрус, але, панно, ви ніколи не бачили чуми.

– Ніколи, – відповіла баронеса.

– Коли б ви її бачили, – провадила стара, – то визнали б тоді, що це щось гірше, ніж землетрус. Це річ дуже звичайна в Африці; не минула вона й мене. Уявіть собі становище дочки папи, на шістнадцятому році життя, що протягом трьох місяців зазнала злигоднів та неволі, яку мало не щодня ґвалтували, в якої на очах порубали на шматки її матір, яка бачила голод і війну, ще й помирала від чуми в Алжирі! Проте я не вмерла, але мій євнух, бей і мало не весь алжирський сераль загинули.

Коли перші напади цієї жахливої чуми минули, бейових рабів було продано. Мене придбав якийсь купець і повіз до Тунісу; там він продав мене другому купцеві, а той перепродав мене в Тріполі, з Тріполі мене перепродали в Олександрію, з Олександрії – в Смирну, із Смирни – в Константинополь. Кінець кінцем моїм власником став яничарський ага, [219] якого незабаром було виряджено боронити Азов проти росіян, що його облягли.[220]

Ага, що був людиною вельми ґречною, забрав із собою увесь свій сераль і оселив нас у невеличкому форті на Меотійському Болоті[221] під охороною двох чорних євнухів та двадцяти солдатів. Перебито було силу росіян, але вони нам віддячили – Азов був здобутий вогнем і мечем, не милуючи ні статі, ні віку. Тримався тільки наш маленький форт; вороги хотіли здобути нас голодом. Двадцять яничарів заприсяглись, що не здадуться ніколи. Тяжкий голод, який вони терпіли, примусив їх з'їсти обох наших євнухів, аби не зламати присяги. Через кілька днів вони вирішили їсти жінок.

Серед нас був один дуже побожний і жалісливий імам,[222] що сказав їм прекрасну казань, в якій переконував не забивати нас зовсім.

– Відріжте, – сказав він, – тільки по одному сидінню в кожної дами, і ви матимете чудесну страву; коли треба буде знову, то за кілька днів ви матимете ще стільки. Небо змилується над вами за таке добре діло і пошле вам порятунок.

Він був дуже красномовний і переконав їх; нам зробили цю жахливу операцію; імам гоїв нас тим самим бальзамом, який вживають, коли обрізують дітей. Усі ми були при смерті.

Ледве наготували яничари страву, що ми постачили їм, як наскочили росіяни на двох плоскодонних кораблях; жодного яничара не зосталося живого. Росіяни не звернули ніякої уваги на наше становище. Але скрізь є французькі хірурги; один з них, дуже спритний, потурбувався про нас і нас вилікував; і я все життя своє не забуду, як він, коли рани мої загоїлись, зробив мені пропозицію. А втім, він радив усім нам розважатись; він запевняв, що такі речі уже траплялись під час облог і що такий є закон війни.

Тільки-но мої товаришки змогли ходити, нас погнали до Москви; я дісталася одному бояринові, який зробив мене садівницею і щодня давав мені двадцять батогів; але цього пана сколесовано наприкінці другого року разом з іншими тридцятьма боярами[223] за якийсь двірський заколот, і я скористалася з цієї нагоди. Я втекла, перейшла всю Росію, довгий час слугувала по шинках у Ризі, потім у Ростоку, Веймарі, Лейпцигу, в Касселі, Утрехті, в Лейдені, в Гаазі, в Роттердамі; я посивіла в злиднях і ганьбі, маючи тільки половину заду і згадуючи весь час, що я дочка папи; сто разів я хотіла вкоротити собі життя, але я ще й досі люблю його. Ця смішна слабодухість – чи не найзгубніша наша властивість, бо ж нема нічого безглуздішого, як бажати вік носити вагу, що весь час хочеш скинути її на землю; жахатись свого існування і – животіти; пестити, зрештою, гадюку, що жере нас, аж поки не з'їсть нашого серця.

Я бачила по країнах, якими гонила мене доля, і по шинках, де я прислужувала, велику силу людей, що ненавиділи своє існування, але тільки дванадцятеро з них було таких, що з своєї волі поклали кінець своїм бідуванням: троє негрів, четверо женевців та один німецький професор на ім'я Робек.[224] Я скінчила служницею в єврея дона Іссахара; він приставив мене до вас, прекрасна панно; тепер я поєднана з вашою долею і більше цікавлюся вашими пригодами, аніж своїми. Я б навіть ніколи не розповіла вам про свої нещастя, коли б ви мене трохи не вразили вашою увагою і коли б не було звичаю розповідати на кораблі різні пригоди, щоб не занудитись. Та й те сказати, моя панно: я маю досвід і знаю світ; зробіть собі втіху, попрохайте кожного з пасажирів розповісти вам свою історію, і коли між ними знайдеться хоч один, що не кляв раз у раз свого життя і не говорив сам собі, що він найнещасніший серед людей, то киньте мене в море сторч головою.

Розділ тринадцятий

Як Кандід мусив розлучитися з прекрасною Кунігундою і старою

Вислухавши історію старої, прекрасна Кунігунда висловила їй усю свою пошану, що належала особі такого стану й таких заслуг. Вона пристала на пропозицію і запросила всіх пасажирів по черзі розказати свої пригоди. Тоді Кандід і вона побачили, що стара мала рацію.

– Дуже шкода, – сказав Кандід, – що мудрого Панглоса повісили, всупереч звичаю, під час аутодафе. Він виголосив би нам дивні речі про фізичне й моральне зло, що вкриває землю і море, і я почуваю, що мав би сміливість зробити йому кілька почтивих заперечень.

Поки кожен розповідав свою історію, корабель посувався вперед. Вони пристали в Буенос-Айресі. Кунігунда, капітан Кандід і стара пішли до губернатора, дона Фернандо д'Ібараа-і-Фігеора-і-Маскаренес-і-Лампурдос-і-Суза. Цей пан був дуже пишний, як воно й личить людині зі стількома іменами. Він говорив з людьми з такою шляхетною зневагою,

так високо тримав ніс і так безжалісно підносив голос, такий суворий брав тон і так чванькувато ходив, що в кожного, хто ставав перед ним, з'являлося непереможне бажання його побити. Жінок він любив шалено. Кращої за Кунігунду, здалося йому, він ніколи не бачив. І він передусім спитав, чи не дружина вона капітана. Вигляд, з яким він це питання поставив, стурбував Кандіда; він не насмілився сказати, що вона йому дружина, бо й справді дружиною вона не була; він не наважився сказати, що це його сестра, бо не була вона йому і сестрою; і хоч ця зручна брехня була колись вельми поширена серед давніх людей, та й тепер часом могла б бути корисна,[225] – його душа була надто чиста, щоб потаїти правду.

– Панна Кунігунда, – сказав він, – пообіцяла зробити мені честь віддатися за мене, і ми благаємо вашу світлість учинити ласку: влаштувати наше весілля.

Дон Фернандо д'Ібараа-і-Фігеора-і-Маскаренес-і-Лампурдос-і-Суза підняв свої вуса і, гірко посміхнувшись, наказав капітанові Кандіду зробити огляд своїй роті. Кандід скорився; губернатор лишився з Кунігундою. Він освідчився перед нею і об'явив їй, що вона так причарувала його своєю красою, що він завтра візьме шлюб із нею в церкві або якось інакше. Кунігунда попросила чверть години подумати, порадитися зі старою і потім на щось зважитися.

Стара сказала Кунігунді:

– Панно, ви маєте сімдесят два покоління предків і ні обола грошей. Ніщо вам не заважає стати дружиною найбільшого сеньйора Південної Америки, що має такі чудові вуса. Чи вам турбуватися про вірність після всіх ваших пригод? Вас ґвалтували болгари; єврей і інквізитор тішились вашою любов'ю. Горе дає права. Скажу вам: на вашому місці я, анітрохи не вагаючись, віддалася б за губернатора і тоді влаштувала б кар'єру капітанові Кандіду.

Поки стара говорила так з усією розважністю, що дають літа і досвід, у порту з'явився маленький корабель; на ньому був алькад[226] з альгвазілами.[227] І виявилась така річ.

Стара не помилилась, що гроші та коштовності Кунігунди вкрав у місті Бадахосі домініканець із широкими рукавами, коли вона похапливо втікала з Кандідом. Цей чернець надумався продати кілька самоцвітів ювелірові. Купець пізнав добро великого інквізитора, і домініканець, перед тим як його повісили, признався, у кого він їх украв і куди ті люди поїхали. Про втечу Кунігунди й Кандіда вже знали. Їх вистежили до Кадікса і, не гаючи часу, вирядили за ними корабель. І от корабель був уже в Буенос-Айресі. Поширилась чутка, що алькад має зараз висісти на берег та що женеться він за вбивцями великого інквізитора.

Стара, розважна, як завжди, відразу зміркувала, що робити.

– Ви не можете втікати, – сказала вона Кунігунді, – та вам і боятись нема чого. Монсеньйора забили не ви, а крім того, губернатор, закоханий у вас, не дозволить, щоб з вами зле поводились. Лишайтесь.

І зараз же побігла до Кандіда.

– Тікайте, – сказала вона, – а то через годину вас спалять.

Не можна було гаяти й хвилини. Але як розлучитися з Кунігундою і де врятуватись?

Розділ чотирнадцятий

Як зустріли Кандіда й Какамбо парагвайські єзуїти

Кандід привіз із Кадікса слугу, яких часто можна зустріти на берегах Іспанії та в колоніях. То був іспанець лише на чверть, батьком його був метис із Тукумана;[228] він був хлопчиком у хорі, паламарем, матросом,

ченцем, носієм, солдатом, лакеєм. Звали його Какамбо, і він дуже любив свого господаря, бо його господар був людина вельми добра. Він хутенько осідлав пару андалузьких коней.

– Ходімо, мій пане, послухаймося старої, тікаймо! Тікаймо не оглядаючись!

Кандід гірко плакав.

– О дорога моя Кунігундо! Як мені покидати вас у той час, коли пан губернатор має влаштувати наше весілля! О Кунігундо, що робитимете ви тут, на далекій чужині?

– Робитиме те, що знатиме, – мовив Какамбо. – Жінка завсіди дасть собі раду. Їй Бог допоможе. Тікаймо!

– Куди ти ведеш мене? Куди нам їхати? Що ми будемо робити без Кунігунди? – казав Кандід.

– Присягаючись святим Яковом Кампостельським, – сказав Какамбо, – ви мали воювати проти єзуїтів, а тепер будете їх обороняти. Я добре знаю дорогу і проведу вас до їхньої держави. Їм буде дуже приємно мати капітана, що вчився муштри в болгар, і ви зробите прекрасну кар'єру. Коли не маєш долі в одному місці, треба її шукати в іншому. Це така втіха бачити і робити щось нове.

– То ти вже був у Парагваї? – спитав Кандід.

– А звісно! – відповів Какамбо. – Я був шкільним сторожем при Ассумпсіонській колегії і знаю державу los padres,[229] як вулиці Кадікса. Дивна річ ота держава! Вона має більше як триста льє в діаметрі й поділена на тридцять провінцій. Los padres там мають усе, а народ – нічого; це зразок розуму й справедливості. Як на мене, то я не знаю нічого божественнішого, як los padres, що тут воюють проти

іспанського та португальського королів, а в Європі цих королів сповідають; що тут убивають іспанців, а в Мадриді посилають їх на небо, – це мене захоплює. Отже, поспішаймо; ви будете найщасливішим серед людей. Як приємно буде los padres дізнатися, що в них у війську буде капітан, обізнаний з болгарською муштрою!

Коли вони прибули до першої застави, Какамбо сказав вартовому, що капітан хоче переговорити з комендантом. Пішли сповістити начальника варти. Парагвайський офіцер чимдуж побіг до коменданта і переказав йому новину. Кандіда й Какамбо спочатку роззброїли і забрали в них андалузьких коней. Потім їх провели між двома рядами солдат. Комендант ждав їх. Він був у трирогому капелюсі, у підтиканій рясі, зі шпагою на боці й еспонтоном у руці.[230] Він зробив знак – і вмить двадцять чотири солдати оточили новоприбулих. Сержант сказав їм, що треба почекати, бо преподобний отець-провінціал не дозволяє жодному іспанцеві говорити без нього і лишатися більше як три години в країні.

– А де ж преподобний отець-провінціал? – спитав Какамбо.

– Відправив месу і тепер на параді, – відповів сержант, – ви зможете поцілувати його остроги тільки через три години.

– Але пан капітан, що вмирає, як і я, з голоду, не іспанець, а німець… – сказав Какамбо. – Чи не можна нам поснідати, дожидаючи його превелебність?

Сержант умить побіг і доповів комендантові.

– Слава богу! – сказав той. – Коли він німець, то я можу з ним говорити. Ведіть його до моєї альтани.

Відразу Кандіда довели до зеленої альтани, прикрашеної дуже гарною золотисто-зеленою колонадою і клітками, де були папуги,

колібрі, цесарки і всі найрідкісніші птахи. В золотих чашах був наготований найсмачніший сніданок; і, тимчасом як парагвайці їли маїс із дерев'яних мисок на чистому повітрі, під пекучим сонцем, преподобний отець-комендант увійшов до альтани.

Це був вродливий юнак, повновидий, білолиций, червонощокий, з піднятими бровами, жвавим поглядом, рожевими вухами і рум'яними вустами, гордовитий, хоч то була гордість не іспанця і не єзуїта. Він повернув Кандідові й Какамбо відібрану в них перед тим зброю, а так само й обох андалузьких коней; Какамбо дав їм вівса за альтаною, проте не спускав їх з ока, боячись несподіванки.

Кандід спочатку поцілував полу комендантової ряси, а потім сів з ним до столу.

– То ви німець? – спитав єзуїт по-німецьки.

– Так, преподобний отче, – відповів Кандід.

Обидва вони, кажучи це, дивились один на одного з надзвичайним подивом і хвилюванням, якого не могли перебороти.

– А з якої німецької країни ви родом? – спитав єзуїт.

– Із поганої провінції Вестфалії, – відповів Кандід, – а народився в замку Тундер-тен-Тронк.

– О небо! Чи можливо ж це? – скрикнув комендант.

– О, яке диво! – скрикнув Кандід.

– Так це ви? – сказав комендант.

– Це неможлива річ! – мовив Кандід.

Вони кинулись в обійми один одному і залилися слізьми.

– Як! це ви, преподобний отче? Ви, брат прекрасної Кунігунди! Ви, кого забили болгари! Ви, син пана барона! ви – парагвайський єзуїт! Але й дивна річ цей світ, треба визнати. О Панглосе, Панглосе! Як зраділи б ви, коли б вас не повісили!

Комендант наказав вийти рабам – неграм і парагвайцям, що подавали їм питво в кришталевих кубках. Тисячу разів він дякував Богові та святому Ігнатію,[231] стискаючи Кандіда в своїх обіймах; їх обличчя були вогкі від сліз.

– Ви ще більше здивуєтеся, зворушитесь і схвилюєтесь, – сказав Кандід, – коли я скажу вам, що панна Кунігунда, ваша сестра, якій, на вашу думку, розпорото живота, пробуває в добрім здоров'ї.

– Де вона?

– З вами в сусідстві, у губернатора Буенос-Айреса; а я сюди приїхав воювати з вами.

Кожне слово в цій довгій розмові дивувало їх. Сама душа, здавалось, злітала з їх язика, слухала їх вухами, блищала їм в очах. А як вони були німці, то довго сиділи коло столу, дожидаючи преподобного панотця-провінціала. І комендант так говорив своєму дорогому Кандідові.

Розділ п'ятнадцятий

Як Кандід забив брата своєї дорогої Кунігунди

– Усе життя стоятиме мені в пам'яті той страшний день, коли я побачив, як забили мого батька, матір і зґвалтували сестру. Коли болгари відступили, моєї любої сестри не знайшли; а матір, батька, мене, двох покоївок і трьох зарізаних хлопчиків поклали на воза і повезли до єзуїтської каплиці, за два льє від замку моїх батьків. Єзуїт покропив нас свяченою водою; вона була страшенно солона, і кілька крапель її зайшло мені в очі; панотець побачив, що мої вії затремтіли; він поклав мені руку на серце і почув, що воно ще б'ється. Мене врятували, і за три тижні я одужав. Ви знаєте, мій любий Кандіде, що я був дуже вродливий; тепер я став ще кращий, і тому преподобний панотець Круст[232] відчув до мене найніжнішу приязнь; він зробив мене послушником, і через якийсь час мене послали до Рима. Панотцеві-генералу треба було навербувати молодих німецьких єзуїтів. Парагвайські господарі хотіли якнайменше мати іспанських єзуїтів; вони радніше брали чужинців, якими сподівались краще орудувати. Преподобний панотець-генерал визнав мене гідним працювати в цьому вертограді. Ми поїхали: один поляк, один тіролець і я. Коли ми прибули, мене ласкаво настановили іподияконом і лейтенантом; тепер я полковник і священик. Ми хоробро зустріли військо іспанського короля, і, присягаюсь вам, вони будуть прокляті Богом і розбиті. Провидіння посилає вас, щоб ви допомогли нам. Але чи правда, що моя люба сестра Кунігунда тут близько, у губернатора Буенос-Айреса?

Кандід поклявся йому, що немає нічого певнішого. І знову потекли сльози.

Барон не випускав Кандіда із своїх обіймів, називав його своїм братом і рятівником.

– О, можливо, – казав він йому, – що ми разом, мій любий Кандіде, вступимо переможцями до міста і визволимо мою сестру Кунігунду.

– Це все, чого я бажаю, – сказав Кандід, – я мав з нею побратися і не перестаю на те сподіватись.

– Ви негідник! – відповів барон. – Ви зважилися б узяти шлюб з моєю сестрою, баронесою сімдесят другого покоління! Та як вам стало нахабства сказати мені про такий зухвалий намір?

Кандід, остовпівши з такої мови, відповів йому:

– Преподобний отче, ніякі покоління в світі нічого тут не можуть зробити; я вирвав вашу сестру з рук єврея та інквізитора; вона мені багато чим зобов'язана і сама хоче одружитися зо мною. Учитель Панглос мені завсіди казав, що всі люди рівні, і я напевно одружуся з нею.

– Це ми ще побачимо, негіднику! – сказав єзуїт барон Тундер-тен-Тронк, міцно вдаривши його шпагою вплаз по обличчю.

Кандід умить витяг свою і встромив її по самий держак у живіт баронові єзуїту; але, витягти геть скривавлену шпагу, почав плакати.

– Ох, боже ж мій! – казав він. – Я забив свого колишнього пана, свого друга і брата; я – найлагідніша людина в світі, а забив уже трьох, і між ними – двох священиків.

Прибіг Какамбо, що вартував на порозі альтани.

– Нам лишається тільки дорого продати своє життя, – сказав йому Кандід, – зараз зайдуть до альтанки, ми мусимо вмерти зі зброєю в руках.

Какамбо, знайомий уже з пригодами, не розгубився; він зняв з барона єзуїтську рясу, надів її на Кандіда, дав йому чотирикутний капелюх забитого і посадив на коня. Усе це було зроблено в одну мить.

– Женімо вчвал, мій пане; всі вас матимуть за єзуїта, що їде з наказами, і ми встигнемо перейти кордон перше, як за нами кинуться навздогін.

І з такими словами він помчав уперед, вигукуючи по-іспанському:

– Дорогу, дорогу преподобному панотцеві-полковнику!

Розділ шістнадцятий

Що сталося з двома мандрівниками, двома дівчатами, двома мавпами і дикунами, що звуться орейлонами

Кандід і його слуга були вже далеко за заставою, а в таборі ніхто ще не знав про смерть німецького єзуїта. Дбайливий Какамбо не забув набити свою торбину хлібом, шоколадом, шинкою, овочами і кількома мірами вина. Вони заглибились на своїх андалузьких конях у невідому країну, ніде не зустрівши жодної дороги. Нарешті вони натрапили на прекрасну луку, перетяту струмками. Наші мандрівники пустили коней попастись; Какамбо запропонував своєму панові попоїсти і сам подав йому приклад.

– Як ти хочеш, щоб я їв шинку, – казав Кандід, – коли я забив сина пана барона і почуваю, що ніколи в світі вже не судилося мені побачити прекрасну Кунігунду? Навіщо тягтиму я свої нещасні дні, коли маю нидіти далеко від неї в гризоті й розпачі? І що скаже "Вісник Треву"? [233]

Кажучи так, він все-таки їв. Сонце сідало. Раптом наші мандрівники почули кілька далеких вигуків, здавалося жіночих. Вони не могли розпізнати, чи то були крики туги, чи радості, але схопилися з тією турботою й тривогою, що незмінно опановує людину в незнайомій країні. Кричало двійко голісіньких дівчат, що легко бігли край луки, а за ними гналися дві мавпи, кусаючи їх ззаду. Кандіда пойняв жаль; він навчився

в болгар так стріляти, що міг би збити горішок із куща, не зачепивши листу. Він узяв свою іспанську двоствольну рушницю, вистрілив і забив обох мавп.

– Слава богу, мій любий Какамбо! Я визволив із великої небезпеки ці два нещасні створіння; коли я зробив гріх, убивши інквізитора та єзуїта, то я спокутував його, урятувавши життя цим дівчатам. Можливо, це дівчата значного роду й стану, і цей випадок може стати нам у великій пригоді в цій країні.

Він хотів говорити далі, але йому відібрало мову, скоро він побачив, що дівчата ніжно обіймають двох тих мавп і розливаються над ними слізьми, сповняючи повітря найтужливішими криками.

– Я ніколи не сподівався, що в них така добра душа, – сказав він зрештою Какамбо, але той відповів:

– Добре діло ви тут зробили, мій пане: ви забили коханців цих дівчат!

– Коханців! Чи може це бути? Ви глузуєте з мене, Какамбо! Як вам повірити?

– Любий мій пане, – відмовив Какамбо, – ви завжди всьому дивуєтесь; хіба це вже так дивно, що по деяких країнах мавпи користуються прихильністю в жінок? Вони ж на чверть люди, точнісінько, як я на чверть іспанець.

– Ох! – зітхнув Кандід. – Я пригадую, вчитель Панглос казав мені, що колись такі випадки траплялись і що від такого поєднання пішли фавни й сатири,[234] яких бачили великі люди давнини; але я все те вважав за байку.

– Ви маєте переконатись тепер, – сказав Какамбо, – що це правда, і ви бачите, як з цього користуються особи, що не дістали певного

виховання. Єдине, чого я боюся, це щоб ці дами не наробили нам клопоту.

Ці поважні міркування спонукали Кандіда покинути луку і заглибитися в ліс. Там він повечеряв із Какамбо, і вони обидва заснули на моху, проклинаючи португальського інквізитора, губернатора Буенос-Айреса і барона. Прокинувшись, вони відчули, що не можуть ворухнутись. Причина була та, що вночі їх пов'язали личаковими мотузками тубільці-орейлони,[235] яким їх виказали двоє дівчат, їх оточувало з півсотні голісіньких орейлонів, озброєних стрілами, палицями та камінними сокирами; одні з них гріли великий казан, інші готували рожни, і всі кричали:

– Це єзуїт, єзуїт! Помстимось і попоїмо всмак! З'їмо єзуїта, з'їмо!

– Я ж вам казав, любий мій пане, – сумно скрикнув Какамбо, – що ці дівчата таки підведуть нас.

Кандід аж скрикнув, побачивши казан та рожни:

– Нас напевно засмажать або зварять. Ох, що сказав би вчитель Панглос, коли б побачив, яка є справжня незіпсута природа. Хай усе є добре, але я скажу, що жорстока то річ втратити Кунігунду і потрапити на рожен до орейлонів.

Какамбо не журився ніколи.

– Не вдавайтеся в розпуку, – сказав він зажуреному Кандідові, – я трохи розумію мову цього народу і поговорю з ними.

– Не забудьте, – сказав Кандід, – нагадати їм, яка то страшна нелюдськість варити людей і як мало в тому християнського.

– Панове, – сказав Какамбо, – ви сподіваєтесь сьогодні з'їсти єзуїта? Це дуже добре; немає нічого справедливішого, як саме так поводитись зі своїми ворогами. Справді, природне право навчає нас убивати свого ближнього, і так робиться по всій землі. Коли ми не користуємось правом їх їсти, то тільки тому, що маємо багато іншої їжі; але у вас немає такого достатку, і, певна річ, краще самому з'їсти свого ворога, ніж віддати крукам та ґавам здобутки своєї перемоги. Але, панове, ви ж не захочете їсти своїх приятелів. Ви гадаєте, що насадите на рожен єзуїта, а в дійсності засмажите свого оборонця, ворога ваших ворогів. Щодо мене, то я народився у вашій країні, а цей добродій, що його всі ви бачите, – це мій пан, і зовсім не єзуїт; він допіру забив єзуїта і надів його шкіру. Ось де причина вашої помилки. Щоб перевірити мої слова, візьміть оцю його рясу, підіть до першої застави землі los padres і розпитайте, чи не вбив мій пан єзуїтського офіцера. На це треба небагато часу; ви завсіди встигнете нас з'їсти, коли я збрехав. Але коли я сказав вам правду, то ви досить знаєтесь на принципах публічного права, на звичаях і законах і помилуєте нас.

Орейлони визнали цю промову за дуже розумну; вони вирядили двох старшин, щоб ті якнайшвидше допиталися правди. Депутати пильно виконали своє доручення і незабаром повернулися з добрими вістями. Орейлони розв'язали обох бранців, всяко їм догоджали, запропонували дівчат, дали їм харчів на дорогу і провели до кордону своєї держави, радісно вигукуючи:

– Він не єзуїт, не єзуїт!

Кандід не переставав дивуватися з причини свого звільнення.

– Який народ, – говорив він, – які люди! які звичаї! Коли б я не мав щастя проколоти наскрізь брата Кунігунди, то мене без жалю з'їли б. А зрештою, природа сама по собі добра, бо ці люди, замість з'їсти мене, зробили мені тисячу приємностей, як тільки довідались, що я не єзуїт.

Розділ сімнадцятий

Як Кандід і його слуга прибули до країни Ельдорадо[236] і що вони там побачили

Коли вони були вже на орейлонському кордоні, Какамбо сказав Кандідові:

– Ви бачите, ця півкуля аж ніяк не краща за нашу, послухайтесь мене, вернімось якнайшвидше до Європи.

– Як туди вернутись? – сказав Кандід. – І куди? Коли я поїду на батьківщину, там авари і болгари ріжуть усіх, кого стрінуть; коли я повернусь до Португалії, там мене спалять; коли ж ми лишимося в цій країні, ми кожну мить ризикуємо потрапити на рожен. Та й як зважусь я покинути ту частину світу, де живе Кунігунда?

– Їдьмо до Кайєни,[237] – сказав Какамбо, – ми там зустрінемо французів, що вештаються по всіх усюдах, вони допоможуть нам. Господь, може, зглянеться на нас.

До Кайєни добитися було не легко; вони приблизно знали, куди треба простувати, але скрізь були жахливі перепони: гори, ріки, безодні, розбійники, дикуни. Їхні коні подохли з утоми, харчі були спожиті, цілий місяць вони живились самими дикими овочами. Нарешті вони потрапили на берег невеликої річки, порослої кокосовими пальмами, що підтримали їм життя та надії.

Какамбо, що завжди давав не гірші, аніж стара, поради, мовив Кандідові:

– Іти нам уже не сила, попоходили ми доволі; я бачу порожній човник на річці, накидаймо в нього кокосових горіхів, сядьмо туди самі та й попливімо за водою. Річка завсіди веде до якоїсь залюдненої країни.

Коли ми не знайдемо там чогось приємного, то принаймні побачимо щось нове.

– Попливімо, – сказав Кандід, – здаймось на волю провидіння!

Вони пропливли кілька льє між берегами – то квітучими, то пустинними, то положистими, то скелястими. Річка дедалі ширшала, нарешті вона зникла під склепінням жахливих скель, що зносились аж до неба. Наші мандрівники мали відвагу пуститися за хвилями під це склепіння. Стиснена в цьому просторі, річка понесла їх зі страшною хуткістю та ревом. Через двадцять чотири години вони знову побачили світло, але їхній човен потрошило об підводне каміння і вони мусили дряпатись по скелях аж ціле льє; нарешті вони побачили безмежний обрій, оточений неприступними горами. Земля була оброблена однаково для пожитку і для втіхи; корисне скрізь єдналося з приємним; шляхи були вкриті чи, певніше, оздоблені повозами блискучої форми і з блискучого матеріалу; на них сиділи чоловіки й жінки виняткової краси, а везли їх грубезні червоні барани так хутко, що швидкістю переважали найкращих андалузьких, тетуанських та мекнезьких коней.[238]

– Еге, – сказав Кандід, – та ця країна краща за Вестфалію.

Він спинився з Какамбо коло першого села, що їм стрілось. На царині кілька сільських дітей, одягнутих у злотопарчеве лахміття, гралися кидальними дисками. Люди з іншого світу з цікавістю роздивлялись їх; це були досить широкі круглі платівки, жовті, червоні та зелені, що якось незвичайно блищали. Мандрівників узяло бажання підняти кілька з них; усі вони були із золота, смарагдів та рубінів, і найменший з них був би найбільшою оздобою на троні Могола.[239]

– Безперечно, – сказав Какамбо, – це все діти тутешнього короля, що грають у диски.

В цю хвилю з'явився сільський учитель, щоб покликати їх до школи.

– А от, – сказав Кандід, – і вихователь королівської родини.

Маленькі пустуни відразу ж покинули свою забавку, полишавши долі свої диски і все, чим розважались. Кандід усе те підняв, побіг до вихователя і подав йому з великою пошаною, показуючи на митах, що їх королівські високості забули своє золото та самоцвіти. Сільський учитель, посміхнувшись, кинув їх на землю, з цікавістю та здивуванням поглянув на Кандіда і пішов собі далі. Мандрівники не забули зібрати золото, рубіни та смарагди.

– Де ми? – скрикнув Кандід. – Як гарно виховують дітей тутешнього короля, навчаючи їх зневажати золото та дорогі самоцвіти.

Какамбо був так само здивований, як і Кандід. Нарешті вони наблизились до першої хати в селі; вона була збудована, як європейський палац. Багацько люду тиснулось у дверях, а ще більше було всередині; часами чулася дуже приємна музика і долітав смачний дух із кухні. Какамбо підійшов до дверей і почув, що розмовляють по-перуанському; то була його рідна мова, бо, як відомо, Какамбо народився в Тукумані, в селі, де іншої мови немає.

– Я буду вам за перекладача, – сказав він Кандідові, – зайдімо, це шинок.

Ту ж мить двоє хлопчиків і двоє дівчаток, одягнутих у золоте вбрання, з пов'язаним стьожками волоссям, запросили їх сідати до загального столу. Подали чотири супи, з двома папугами в кожному, вареного яструба, що важив двісті фунтів, дві смажені мавпи, чудові на смак, триста колібрі в одному блюді і шістсот пташок-мух у другому, виборні рагу і ніжні тістечка; всі блюда були кришталеві. Хлопчики й дівчатка наливали лікери з цукрової тростини.

Відвідувачі були здебільшого купці та візники, всі надзвичайно ввічливі; вони зробили Какамбо кілька запитань, дуже скромно й обережно, і на його питання відповідали охоче.

Коли вони попоїли, Какамбо гадав, так само як і Кандід, що вони добре заплатять за страву, коли кинуть на стіл два чималенькі шматки золота, що підняли дорогою, але господар і господиня вибухнули сміхом і довго держалися за боки. Нарешті вони заспокоїлись, і господар сказав:

– Панове, ми добре бачимо, що ви чужинці, а ми їх бачити не звикли. Даруйте нам, що ми посміялися, коли ви схотіли заплатити нам камінцями з дороги. У вас, мабуть, немає тутешніх грошей, але тут їх і не треба, щоб пообідати. Всі готелі, поставлені для потреб торгівлі, утримує держава. Тут вас кепсько нагодували, бо це бідне село, але в інших місцях вас привітають як треба.

Какамбо переклав Кандідові слова господаря, і Кандід слухав їх з тим самим здивуванням, з яким Какамбо їх перекладав.

– Що ж воно за країна, незнана всій решті землі, – говорили вони один одному, – де природа так різниться від нашої? Мабуть, це й є та країна, де все йде гаразд: бо ж неодмінно треба, щоб така країна існувала. І хоч що там говорив учитель Панглос, а я часто помічав, що у Вестфалії було чимало поганого.

Розділ вісімнадцятий

Що побачили вони в країні Ельдорадо

Какамбо висловив господареві своє здивування; господар йому відповів:

– Я нічого не знаю, але є в нас старий, що був колись при дворі; то наймудріша людина в королівстві й охоче вам усе розповість.

Він зараз же повів Какамбо до того діда. Кандід відігравав лише другорядну роль, проводжаючи свого служку. Вони ввійшли до дуже простого будинку, бо двері в ньому були тільки срібні, а облямівка кімнат тільки золота, але все в ньому зроблено було з таким смаком, що не поступалося і навіть найбагатшим оздобам. Вітальня була інкрустована справді тільки рубінами та смарагдами, але порядок, що в ній панував, прикрашав цю надзвичайну простоту.

Дід посадив обох чужинців на канапі, набитій пухом колібрі, почастував їх лікером із діамантових чаш і потім задовольнив їх цікавість такими словами:

– Мені сто сімдесят два роки, і мій покійний батько, королівський конюх, розказував мені про дивні перевороти в Перу, свідком яких був. Королівство, де ми перебуваємо, є давня батьківщина інків,[240] які дуже необачно покинули її, щоб здобути інші землі, де їх кінець кінцем понищили іспанці.

Ті принци з їхнього роду, що лишились на своїй рідній землі, були розумніші; за згодою всього народу вони ухвалили, щоб жоден підданий не виходив за межі нашої маленької держави, і тим зберегли нам нашу простоту і добробут. Іспанці, що мали деякі невиразні відомості про нашу країну, назвали її Ельдорадо, а один англієць, на ім'я кавалер Релей,[241] навіть побував недалеко від нас, років сто тому. Але що нас оточують неприступні скелі та безодні, то ми й досі маємо захист від неситого хижацтва європейських народів, які почувають незрозумілу пристрасть до каміння й жовтих грудок нашої землі й задля них перебили б усіх нас до одного.

Розмова точилася довго; говорили про форму правління, про звичаї, жінок, про громадські видовища, про мистецтво. Наприкінці Кандід, що

завжди мав нахил до метафізики, запитав через Какамбо, чи є у країні яка релігія.

Старий трохи почервонів.

– Як ви можете сумніватися в тому? – сказав він. – Невже ви вважаєте нас за невдячних людей?

Тоді Какамбо чемно запитав, яка ж саме релігія в Ельдорадо.

Старий почервонів знову.

– Хіба може бути дві релігії? – мовив він. – Я гадаю, у нас така релігія, як і по всьому світі. Ми день і ніч поклоняємось Богові.

– Ви поклоняєтесь єдиному Богові? – спитав Какамбо, що весь час перекладав сумніви Кандіда.

– Звичайно, – відповів старий, – бо ж їх не два, не три й не чотири. Мушу сказати, люди з вашого світу ставлять дуже чудні запитання.

Кандід невгаваючи розпитував доброго діда; він хотів знати, як саме моляться Богові в Ельдорадо.

– Ми йому зовсім не молимось, – сказав добрий і шановний мудрець, – ми не маємо що в нього просити; він дав нам усе, що треба; ми лише весь час йому дякуємо.

Кандідові схотілося тоді побачити їхніх жерців. Добрий дід посміхнувся.

– Друзі мої, – сказав він, – усі ми тут жерці. Король і старшини родин щоранку співають вдячних псалмів у супроводі п'ятьох чи шістьох тисяч музик.

– Як! У вас немає ченців, що навчають, сперечаються, керують, хитрують і палять людей, які тримаються іншої думки?

– Очевидно, ми ще не божевільні, – сказав старий, – усі ми однієї думки і ніяк не розуміємо, яких іще вам треба ченців.

Кандід під час цієї розмови був у захваті й говорив сам собі:

– Все це дуже відмінне від Вестфалії і від замку пана барона; коли б наш друг Панглос побачив Ельдорадо, він би не казав, що замок Тундер-тен-Тронк найкращий з усього, що є на землі; от як корисно мандрувати!

По цій довгій розмові добрий дідок наказав запрягти шість баранів у карету і дав мандрівникам дванадцять слуг, що мали їх провести до двору.

– Даруйте, – сказав він, – що мої літа позбавляють мене честі вас проводжати. Король стріне вас ласкаво, ви не будете невдоволені і, я сподіваюсь, не осудите тутешніх звичаїв, якщо деякі з них вам не сподобаються.

Кандід і Какамбо сіли в карету; шестеро баранів помчали, і менше як за чотири години вони прибули до королівського палацу, що стояв на краю столиці. Портал його був двісті двадцять футів заввишки і сто завширшки; не можна визначити, з чого він був збудований, але одразу видно було, як безмірно той дивний матеріал переважає кремінці та пісок, що ми звемо золотом та дорогоцінним камінням.

Двадцять прегарних дівчат з королівської гвардії зустріли Кандіда й Какамбо, коли вони виходили з карети, повели їх до лазні, повбирали їх

в одежу, виткану з пуху колібрі. Після цього двірські старшини і дами повели їх до покоїв його величності поміж двома рядами музик, по тисячі душ у кожному, згідно з тамтешнім церемоніалом. Коли вони наблизились до тронної зали, Какамбо спитав у старшин, як треба вітати його величність: падати навколішки чи на живіт? класти руки на голову чи на спину? і чи треба лизати пил на підлозі? – одно слово, яка церемонія?

– У нас звичай, – сказав старшина, – обіймати короля і цілувати його в обидві щоки.

Кандід і Какамбо кинулись королю на шию, а той привітав їх так ласкаво, як тільки можна уявити, і ввічливо запросив їх повечеряти.

Тим часом їм показали місто, громадські будівлі, що зносились до хмар, сходи, прикрашені тисячами колон, фонтани з чистою водою, фонтани з трояндовою водою та лікерами з цукрової тростини, що невпинно збігали до великих водозборів, викладених чимось подібним до коштовного каміння, від якого повівало пахощами, подібними до духу гвоздики та кориці. Кандід хотів побачити суд і парламент;[242] йому сказали, що цього тут немає, що тут нікого не судять. Він поцікавився, чи є тут в'язниці, і йому відповіли, що нема. Але найбільше його здивував і найприємніше вразив палац наук, де він побачив галерею у дві тисячі кроків завдовжки, всю заставлену математичним та фізичним приладдям.

Оглянувши за пообідню годину ледве тисячну частину міста, вони повернулись до короля. Кандід сів до столу разом з його величністю, своїм слугою Какамбо та кількома дамами. Ніде не готували таких смачних страв, і ніколи не було дотепнішого розмовника під час вечері, як його величність. Какамбо перекладав Кандідові королівські дотепи, і навіть у перекладі вони залишалися дотепами. З усього, що дивувало Кандіда, це здивувало його найбільше.

Цілий місяць пробули вони в тому гостинному домі. Кандід раз у раз говорив до Какамбо:

– Бачу і ще раз бачу, приятелю мій, що замок, де я народився, не вартий краю, де ми перебуваємо тепер, але нема тут Кунігунди, та й ви, безперечно, маєте якусь коханку в Європі. Коли ми лишимося тут, ми будемо такі, як і інші; а коли повернемось у свій край хоч би з десятком баранів, навантажених ельдорадським камінням, ми будемо багатші за всіх королів укупі; ми не боятимемося інквізиторів і легко зможемо визволити Кунігунду.

Такі слова подобались Какамбо; відбути подорож, піднестися в очах своїх знайомих, розповісти їм про все, що бачили в мандрівці, – усе це так приємно, що наші щасливці вирішили не лишатись тут далі й розпрощатися з його величністю.

– Ви робите дурниці, – сказав їм король, – я знаю, що моя країна не бозна-яка гарна; але де можна жити, там треба і залишатись. Звичайно, я не маю права затримувати чужинців; така тиранія суперечить і нашим звичаям, і нашим законам; усі люди вільні. Виїздіть коли схочете, але вийти звідси дуже тяжко. Швидкою рікою, яка біжить попід скельним склепінням і якою ви чудом якимсь дісталися сюди, вам проти води не виїхати. Гори, що оточують моє королівство, – десять тисяч футів заввишки і прямовисні, як мури; кожна з них завширшки не менше як десять миль; і зійти на них можна лише тими стромовинами. Проте, якщо ви неодмінно хочете виїхати, я дам наказ інженерам збудувати якусь машину, що вигідно перенесе вас через усі перешкоди. Коли ви перейдете гори, ніхто вже не зможе супроводити вас у дорозі: мої піддані заприсяглися не переступати нашого кордону – гірського кряжа і мають досить мудрості не ламати своєї присяги. Крім цього, просіть у мене все, що вам до вподоби.

– Ми просимо у вашої величності, – сказав Какамбо, – лише кількох баранів, вантажених харчами, камінням та жовтими грудками з вашого краю.

Король засміявся.

– Не розумію, – сказав він, – чим саме так до смаку припали вам, європейцям, оті наші жовті грудки, але беріть їх, скільки знаєте, і хай вони підуть вам на пожиток.

Ту ж мить він наказав своїм інженерам збудувати машину, яка б переправила обох диваків за межі королівства. Три тисячі видатних фізиків працювали над нею два тижні, і коштувала вона тільки двадцять мільйонів фунтів стерлінгів на тамтешні гроші. У машину посадовили Кандіда й Какамбо; з ними була пара великих червоних баранів, осідланих і загнузданих, щоб їхати верхи, спустившися з гір, двадцять в'ючних баранів, вантажених харчами, тридцять баранів, вантажених зразками найцікавіших диковин країни, і п'ятдесят, обтяжених золотом, коштовностями та діамантами.

Король ніжно обняв обох зайд.

Дивне то було видовище – їхній від'їзд та той дотепний спосіб, яким їх підняли з баранами на саме верхогір'я. Фізики, приставивши їх у безпечне місце, попрощалися з ними, і Кандід не мав уже іншого бажання і іншої мети, як подарувати своїх баранів Кунігунді.

– У нас є тепер чим заплатити губернаторові Буенос-Айреса, – сказав він, – коли тільки Кунігунді можна зложити ціну. Рушаймо до Кайєни, сідаймо на корабель, а там побачимо, яке королівство нам купувати.

Розділ дев'ятнадцятий

Що трапилось у Суринамі[243] і як Кандід познайомився з Мартеном

Перший день для наших мандрівників був досить приємний, їх бадьорила думка, що вони посідають скарби, які переважають багатства всієї Азії, Європи і Африки разом. Кандід у захваті вирізував

ім'я Кунігунди на деревах. Другого дня пара баранів загрузла в трясовині і загинула разом з усією поклажею; ще пара подохла з утоми кілька днів згодом; семеро чи восьмеро загинули з голоду серед пустелі; інші потрапили через кілька день у провалля. Зрештою, по стоденнім переході, у них залишилась одним-одна пара баранів. Кандід сказав до Какамбо:

– Друже мій, ви бачите, які скороминущі скарби цього світу; нема нічого сталого, крім чесноти та щастя знову побачити Кунігунду.

– Так, – відповів Какамбо, – але в нас лишилася ще пара баранів, а на них більше скарбів, аніж у іспанського короля. Я бачу вдалині місто і гадаю, що то Суринам, який належить голландцям. Кінець нашим злигодням; починається наше щастя.

Наближаючись до міста, вони побачили негра, що лежав на землі напіводягнений; на ньому були тільки сині полотняні штани, у бідолахи не було лівої ноги і правої руки.

– Боже мій! – сказав йому Кандід по-голландському, – що робиш ти, друже мій, у такому жахливому стані?

– Я чекаю свого господаря, пана Вандердендура,[244] славетного негоціанта, – відповів негр.

– То це пан Вандердендур так з тобою поводиться? – спитав Кандід.

– Так, пане, – обізвався негр, – такий звичай. Двічі на рік дають нам полотняні штани, і то вся наша одежа. Коли ми працюємо на цукроварні і нам відірве жорнами палець, – нам відтинають руку. Коли хто з нас надумається втікати, нам відтинають ногу; зі мною трапились обидві ці пригоди. От якою ціною дістається цукор, що ви їсте в Європі. Проте моя мати, продаючи мене за десять патагонських екю на гвінейському березі, говорила мені: "Люба моя дитино, шануй наші фетиші, вклоняйся

їм день і ніч, вони дадуть тобі щастя в житті; тобі випадає честь бути рабом наших білих господарів і тим прислужитися щастю своїх батьків". Я не знаю, чи зробив я їх щасливими, але вони мене не зробили. Собаки, мавпи і папуги в тисячу разів щасливіші, як ми. Голландські жерці, що повернули мене на свою віру, кажуть мені щонеділі, ніби всі ми, білі й чорні, діти Адамові. Я не знаюся на генеалогії, але коли ці проповідники кажуть правду, то всі ми доводимось один одному двоюрідними братами. Але погодьтесь зі мною: не можна гірше поводитись з власними родичами.

– О Панглосе! – скрикнув Кандід. – Ти не передбачав такої гидоти! Чи не час уже мені зректися твого оптимізму?

– Що таке оптимізм? – спитав Какамбо.

– Ох! – відповів Кандід. – Це пристрасть запевняти, що все йде добре, коли все складається на зле.

Він умивався слізьми, дивлячись на негра, і, плачучи, вступив до Суринама.

Перш за все вони розпитали, чи нема в порту якого корабля, що міг би взяти їх до Буенос-Айреса. Той, до кого вони звернулись, був іспанський корабельник; він запропонував скласти з ними чесну умову. Він призначив їм побачення в шинку. Кандід і вірний Какамбо пішли туди разом зі своїми баранами.

У Кандіда що було на душі, те й на язику; він розповів іспанцеві всі свої пригоди і признався, що хоче викрасти Кунігунду.

– Навряд чи повезу я вас до Буенос-Айреса, – сказав корабельник, – мене повісять і вас теж. Прекрасна Кунігунда – найулюбленіша коханка губернатора.

Це вразило Кандіда, як блискавка. Він довго плакав і звернувся нарешті до Какамбо:

– От що треба зробити, мій любий друже, – сказав він йому. – У кожного з нас є в кишені на п'ять чи шість мільйонів діамантів. Ти спритніший за мене. Їдь до Буенос-Айреса і звільни Кунігунду. Коли губернатор опиратиметься, дай йому мільйон; коли він не згоджуватиметься, дай йому два. Ти не вбивав інквізитора, тебе не ловитимуть. Я сяду на другий корабель і дожидатиму тебе у Венеції: то вільна країна, і там не страшно ні болгар, ні аварів, ні євреїв, ні інквізиторів.

Какамбо привітав це мудре рішення. Тяжко було йому розлучитися зі своїм добрим господарем, що став найщирішим його приятелем, але радість стати йому в пригоді переважила горе розлуки. Вони обнялися, заливаючись слізьми. Кандід наказував йому, щоб не забував і старої. Какамбо рушив того ж дня. Добра людина був цей Какамбо!

Кандід прожив іще скількись часу в Суринамі, виглядаючи корабельника, що згодився б везти до Італії його самого та двох баранів, що в нього лишилися. Він найняв слуг і накупив усього, що треба на довгу подорож. Нарешті до нього прийшов пан Вандердендур, господар великого корабля.

– Скільки ви візьмете, – спитав Кандід, – щоб перевезти напрямки до Венеції мене самого, моїх людей, мій багаж і цю пару баранів?

Господар заявив, що хоче десять тисяч піастрів. Кандід не сперечався.

– Ого! – сказав сам собі мудрий Вандердендур. – Цей чужинець дає десять тисяч піастрів відразу. Мабуть, він дуже багатий.

Потім, повернувшись за хвилину, він заявив, що не може їхати дешевше, як за двадцять тисяч.

– Гаразд, ви їх матимете, – сказав Кандід.

– Еге, – мовив сам собі купець, – та він і двадцять тисяч піастрів дає так само легко, як і десять.

Він повернувся знову і сказав, що не може везти його до Венеції дешевше, як за тридцять тисяч піастрів.

– Даю тридцять тисяч, – відповів Кандід.

– Еге, – знову сказав собі голландський купець, – та й тридцять тисяч піастрів нічого для нього не важать; напевно, на тих баранах незліченні скарби. Але не буду вимагати більше, хай заплатить спочатку тридцять тисяч піастрів, а там побачимо.

Кандід продав два маленькі діаманти, з яких менший коштував більше, ніж правив купець. Він заплатив наперед. Баранів було перевезено на корабель. Кандід плив за ними човном, щоб сісти на корабель у рейді. Але корабельник не гаяв часу, наставив вітрила і рушив, скориставшися сприятливим вітром. Спантеличений і остовпілий, Кандід незабаром утратив його з-перед очей.

– Лишенько! – скрикнув він. – От підступний вчинок, гідний старого світу!

Він повернувся на берег, не тямлячись з розпачу; і не диво, бо він втратив скарби, що могли б збагатити двадцять монархів.

Кандід звернувся до голландського судді; а що він був трохи схвильований, то надміру став стукати в двері; зайшовши, він розповів про свою пригоду трохи голосніше, ніж належало. Суддя спочатку

наказав йому заплатити десять тисяч піастрів за галас, якого він наробив; потім спокійно вислухав його, пообіцяв розглянути справу, тільки-но повернеться купець, і стягнув з нього десять тисяч піастрів на судові витрати.

Ця справа довела Кандіда до повного відчаю; правда, йому доводилось зазнавати нещасть у тисячу раз прикріших, але байдужість судді і спокій корабельника, що обікрав його, розпалили йому жовч і вкинули його в чорну меланхолію. Людська злоба встала перед ним у всій гидоті; гірко було йому на душі.

У цей час один французький корабель мав рушати в Бордо. Кандід, що вже не мав баранів, навантажених діамантами, найняв собі каюту за справжню ціну і сповістив по місту, що заплатить за перевіз і харчування ще й дасть дві тисячі піастрів тому, хто схоче з ним подорожувати, – з одною лише умовою, щоб то була найрозчарованіша і найнещасніша людина на всю округу.

До нього з'явилося стільки претендентів, що й цілий флот не міг би їх вмістити. Кандід, щоб не помилитись у виборі, одібрав із них душ двадцять, що здалися йому людьми найбільш товариськими і вартими уваги. Він запросив їх до шинку і почастував вечерею з умовою, щоб кожен з них заприсягнувся розповісти по правді свою історію, пообіцявши їм вибрати того, хто здасться йому гідним найбільшого співчуття і найбільш незадоволеним зі свого становища, а всім іншим зробити подарунки.

Засідання тривало до четвертої години ранку. Кандід, вислухуючи пригоди, знову пригадував про те, що говорила йому стара по дорозі до Буенос-Айреса, і про той заклад, який вона пропонувала: що нема людини на кораблі, яка б не зазнала найтяжчого лиха.

Панглоса він згадував при кожній пригоді, яку йому розповідали.

– Панглосові тяжко було б тепер захищати свою систему, – казав він. – Хотів би я тепер його побачити. Коли і є де, щоб усе було гаразд, то тільки в Ельдорадо, а більш ніде.

Кінець кінцем він спинився на вбогому вченому, що десять років працював у амстердамських книгарів.[245] Він прийшов до висновку, що нема в світі праці, яка б могла так спротивіти.

Цього ученого, у якого, крім того, була добра душа, пограбувала жінка, побив свій же син і покинула власна дочка, яку викрав один португалець. Нарешті, він позбувся посади, з якої жив, і всі проповідники в Суринамі переслідували його, уважаючи за соцініянця.[246] Правду сказати, інші були так само нещасні, як і він, але Кандід сподівався, що вчений розважатиме його в дорозі. Всі інші суперники вирішили, що Кандід вельми їх скривдив, але він заспокоїв їх, давши кожному по сотні піастрів.

Розділ двадцятий

Що сталося з Кандідом та Мартеном на морі

Старий учений, що звався Мартеном, сів на корабель і вирушив з Кандідом у Бордо. Обидва так багато бачили і багато страждали, що коли б вони пливли від Суринама до Японії повз ріг Доброї Надії, то й тоді їм би не забракло матеріалу для розмови про зло моральне і зло фізичне.

Проте Кандід мав велику перевагу над Мартеном, бо сподівався знов побачити Кунігунду; Мартенові ж не було на що сподіватись; крім того, він не мав ні золота, ні діамантів. І хоч Кандід утратив сотню великих червоних баранів, навантажених найбільшими скарбами землі, хоч йому ні на мить не давало спокою шахрайство голландського купця, а проте, коли він згадував, що залишилося ще в його кишенях, і коли говорив

про Кунігунду, особливо ж попоївши, він знову схилявся до системи Панглоса.

– А ви, пане Мартене, – допитувався він в ученого, – якої ви гадки про зло моральне і зло фізичне?

– Добродію, – відповідав Мартен, – попи обвинуватили мене в соцініянстві, але по суті я маніхей.[247]

– Ви глузуєте з мене, – сказав Кандід, – маніхеїв ніде вже немає на світі.

– Є, хоч би я, наприклад, – мовив Мартен. – Що маю робити? – Інакше я думати не можу.

– То, значить, у вас сидить диявол, – сказав Кандід.

– Він так глибоко втручається у справи цього світу, – відповів Мартен, – що, можливо, сидить і в мені, як і скрізь. Правду мовити, коли я дивлюсь на цю кулю чи, певніше, кульку, мені здається, що Бог віддав її на поталу якійсь лихій істоті; для Ельдорадо я роблю виняток. Я ніде не бачив міста, що не хотіло б зруйнувати сусіднє місто, не бачив родини, що не хотіла б знищити іншу родину. Скрізь малі кленуть великих, що перед ними плазують, а сильні вважають їх за отару, торгують їх вовною і м'ясом. По всій Європі, з краю до краю, мільйони убійників, вишикуваних полками, дисципліновано вбивають і грабують, щоб заробити на прожиток, бо не мають чеснішого ремесла; по містах, де, на перший погляд, панує мир і квітнуть мистецтва, людей облягають заздрість, клопіт і турботи – чи не більше, як лихо війни мучить обложене місто. Потайні печалі ще дошкульніші за громадське лихо. Одно слово, я стільки бачив і стільки витерпів, що став маніхеєм.

– Проте є і добро, – відповів Кандід.

– Можливо, – сказав Мартен, – тільки мені воно невідоме.

Серед такої суперечки до них долетіли гарматні постріли; дедалі ті постріли ставали чутніші. Всі озброїлися зоровими трубами і побачили два кораблі, що билися десь за три милі від них; вітер так близько пригнав їх до французького корабля, що можна було вволю надивитись на той бій. Нарешті один із кораблів пальнув у другий так низько і так влучно, що той пішов на дно. Кандід і Мартен виразно бачили сотні людей на палубі затопленого корабля; усі вони зводили руки до неба, зойкали і кричали. За хвилину все щезло в морі.

– Бачите, – сказав Мартен, – як люди поводяться одне з одним.

– Це правда, – сказав Кандід, – є-таки щось від диявола в цій справі.

Кажучи так, він помітив на воді щось червоне й блискуче. Спустили шлюпку роздивитися, що то таке; то був один із його баранів. Кандід більше втішався, знайшовши цього барана, аніж сумував, утративши сотню, навантажених великими ельдорадськими діамантами.

Французький капітан незабаром дізнався, що капітан переможного корабля був іспанець, а капітан переможеного – голландський пірат, той самий, що обікрав Кандіда. Незліченні скарби, що їх захопив негідник, разом з ним поглинуло море; врятувався тільки один баран.

– Бачите, – сказав Кандід Мартенові, – злочин часом буває покараний; цей голландський шахрай знайшов собі смерть, якої заслужив.

– Так, – сказав Мартен, – але чи треба було, щоб загинули всі пасажири з його корабля? Бог покарав шахрая, а всіх інших потопив диявол.

Тим часом французький і іспанський кораблі пливли далі, а Кандід далі розмовляв з Мартеном. Вони сперечалися п'ятнадцять днів і в кінці п'ятнадцятого дня були у своїх змаганнях там, де і першого дня. Зате, принаймні, вони розмовляли, обмінювались думками, втішали один одного. Кандід пестив свого барана.

– Коли я знайшов тебе, – говорив він, – то можу, звичайно, знайти і Кунігунду.

Розділ двадцять перший

Кандід та Мартен наближаються до французьких берегів і міркують

Нарешті на обрії з'явився французький берег. – Чи бували ви коли у Франції, пане Мартене, – спитав Кандід.

– Бував, – відповів Мартен, – я об'їхав багато провінцій; серед них є такі, де половина людей божевільні, кілька таких, де люди аж надто лукаві; в одних вони взагалі досить лагідні й досить дурні, в інших вражають дотепом; але скрізь, по всіх провінціях, перша їх турбота – то кохання, друга – наклеп, третя – дурна балаканина.

– А чи бачили ви Париж, пане Мартене?

– Так, я бачив Париж; він поєднує всі ці відміни. Це хаос, це тиск людський, де всі шукають утіхи і майже ніхто не знаходить, – так принаймні мені здалося. Я там пробув недовго; по приїзді мене геть чисто обібрали злодюжки на сен-жерменському ярмарку; мене самого вважали за злодія; вісім днів висидів я у в'язниці; після цього я став коректором у друкарні, щоб було з чим пішки вернутись до Голландії. Надивився я тут всякої наволочі – писак, проноз і хворих на конвульсії. [248] Кажуть, що там є і пристойні люди; я ладен вірити.

– Щодо мене, – сказав Кандід, – то я не маю жодного бажання бачити Францію; ви легко зрозумієте, що, проживши місяць в Ельдорадо, не хочеш нічого вже бачити, крім Кунігунди. Я маю чекати її у Венеції; ми поїдемо через Францію до Італії. Ви поїдете зі мною?

– Залюбки, – мовив Мартен, – кажуть, що Венеція гарна тільки для венеціанських нобілів, проте там добре зустрічають і чужинців, коли вони при грошах. Грошей у мене нема, але ви їх маєте, і я піду з вами скрізь.

– До речі, – сказав Кандід, – чи вірите ви, що земля спочатку була морем, як запевняють у тій грубезній книзі,[249] що належить капітанові корабля?

– Анітрохи не вірю, – сказав Мартен, – так само як і в інші казки, що нам торочать з якогось часу.

– Але з якою ж метою створено світ? – спитав Кандід.

– Щоб нас дратувати, – відповів Мартен.

– Чи не вражає вас, – провадив далі Кандід, – любов до мавп двох дівчат з країни орейлонів, про яких я вже вам розказував?

– Анітрохи, – мовив Мартен, – я не вбачаю в цьому почутті нічого дивного. Я бачив стільки надзвичайного, що тепер для мене усе звичайне.

– А як ви думаєте, – питав Кандід, – чи завжди люди різатимуть одне одного, як тепер? Чи завжди будуть брехунами, шахраями, зрадниками, невдячними, розбійниками, ницими, боягузами, заздрісними, обжерами, п'яницями, скупими, шанолюбцями, хижаками, обмовниками, розпусними, фанатиками, лицемірами та дурними?

– А ви як гадаєте, – мовив Мартен, – чи завжди яструби їли голубів, коли ловили їх?

– Безперечно, – сказав Кандід.

– Гаразд! – сказав Мартен. – Коли яструби завжди мали однакову вдачу, то чому ж мають змінитися люди?

– О, – відповів Кандід, – тут велика різниця, бо незалежна воля…

Отак міркуючи, вони прибули до Бордо.

Розділ двадцять другий

Що сталося з Кандідом та Мартеном у Франції

Кандід спинився в Бордо ненадовго, тільки щоб продати кілька ельдорадських камінців та найняти зручного візка на двох, бо він уже не міг обійтися без свого філософа Мартена, йому тільки прикро було розлучатися зі своїм бараном, якого він віддав Академії наук у Бордо, що оголосила сьогорічну премію тому, хто доведе, через що вовна на цьому барані червона; премію було присуджено одному північному вченому, що довів за допомогою А плюс В мінус С, поділеному на Х, що баран мусив бути червоний і мав подохнути від овечої віспи.[250]

Тим часом усі подорожні, яких Кандід зустрічав по дорозі у заїздах, говорили йому:

– Ми їдемо до Парижа.

Загальне прагнення навіяло і йому бажання побачити цю столицю, тим більше що була вона не так і далеко від дороги у Венецію.

Коли він в'їхав до передмістя Сен-Марсо, йому здалося, що він опинився в найгіршому вестфальському селі.

Тільки-но Кандід спинився в заїзді, як занедужав з утоми. А оскільки на його пальці був величезний діамант, а в його екіпажі помітили важенну скриньку, то біля нього відразу з'явилися два лікарі, яких він не кликав, кілька найближчих приятелів, що не відходили від нього, і дві святобожниці, що варили йому бульйон. Мартен казав:

– Пригадую, я теж захворів у Парижі, коли був тут уперше; я був дуже бідний, зате не було біля мене ні приятелів, ні побожних жінок, ні лікарів, – і я одужав.

Тим часом зусилля лікарів та кровопускання зробили Кандідову недугу серйозною. Навідався вже й панотець із сусідньої церкви і влесливо попрохав у нього грошей на улаштування його душі в іншому світі.[251] Кандід відмовився. Святенниці стали запевняти його, що це нова мода. Кандід відповів, що він зовсім байдужий до мод. Мартен хотів викинути панотця у вікно. Тоді клірик присягся, що в такому разі Кандід лишиться без похорону. Мартен присягся, що він сам поховає клірика, коли той обридатиме далі. Суперечка розпалилась; Мартен схопив супротивника за плечі і вигнав його без церемоній. Вийшов цілий скандал; справа дійшла до протоколу.

Кандідові покращало; щойно він почав одужувати, у нього стало збиратися на вечері добірне товариство. Ішла велика гра. Кандід дивувався, чому ніколи не йдуть йому тузи, але Мартена це не дивувало. Серед гостей був маленький абат із Перігора,[252] один з тих метушливих людей, завжди запобігливих, моторних, нахабних, ласкавих і згодливих, що чигають на проїжджих чужинців, розповідають їм скандальні міські історії і пропонують їм утіхи на всяку ціну. Цей абат спочатку повів Кандіда і Мартена до театру. Там ставили нову трагедію. Кандідові випало сидіти поруч кількох дотепників. А втім, це не заважало йому плакати над досконало зіграними сценами. Один із тих розумників, що сиділи коло нього, сказав йому в антракті:

– Ви даремно плачете, це – дуже погана артистка, актор, що грає з нею, ще гірший, а сама п'єса ще гірша за акторів; автор не тямить жодного слова по-арабському, а дія тим часом відбувається в Аравії; крім того, це людина, що не вірить у природжені ідеї.[253] Я принесу вам завтра двадцять брошур проти нього.

– А скільки є театральних п'єс у Франції? – спитав Кандід у абата, і той відповів:

– П'ять чи шість тисяч.

– Багато, – сказав Кандід, – а скільки серед них гарних?

– П'ятнадцять чи шістнадцять, – відповів абат.

– Багато, – сказав Мартен.

Кандід був дуже задоволений із актриси, що грала королеву Єлизавету в досить пласкій трагедії,[254] яку інколи ще виставляють.

– Ця актриса, – сказав він Мартенові, – мені дуже подобається: вона трохи нагадує Кунігунду. Я був би дуже радий з нею познайомитись.

Перігорський абат запропонував провести його до неї. Кандід, здобувши виховання в Германії, спитався про етикет і про те, як поводяться у Франції з англійськими королевами.

– По-різному, – відповів абат, – у провінції їх водять по шинках, а в Парижі їх шанують, поки вони вродливі, а по смерті викидають на смітник.

– Королев на смітник? – мовив Кандід.

– Так воно й є, – сказав Мартен. – Пан абат не помиляється. Я був у Парижі, коли панна Монім[255] відійшла, як то кажуть, у інший світ. Їй відмовили в тому, що ці людці звуть посмертною шаною, тобто права гнити з усіма міськими шахраями на якомусь гидкому кладовищі; товариші поховали її окремо на розі вулиці де Бургонь; це, мабуть, дуже мучило її; з неї була людина найшляхетніших поглядів.

– Це дуже неввічливо, – сказав Кандід.

– Чого ви дивуєтесь? – мовив Мартен. – Так уже створені ці люди. Уявіть собі всі можливі противенства і всі суперечності – і ви знайдете їх в уряді, по судах, у церквах та видовищах цієї веселої нації.

– Чи правда, що в Парижі завжди сміються? – спитав Кандід.

– Так, – сказав абат, – але то від нервів. Тут скаржаться на все з реготом і, сміючись, роблять гидоти.

– А хто та, – спитав Кандід, – гладка свиня, що наговорила мені стільки лихого про п'єсу, над якою ж я так плакав, і про акторів, що так мені сподобались?

– Це злословець, – відповів абат, – він живе з того, що лає всі п'єси і всі книжки. Він ненавидить чужий успіх, як євнухи ненавидять насолоду. Це один з літературних гадів, що живляться болотом і отрутою, це газетний пасквілянт.

– Кого ви називаєте газетним пасквілянтом? – спитав Кандід.

– А це такий писака, одно слово, Фрерон,[256] – відповів абат.

Так міркували Кандід, Мартен і перігорець на сходах, дивлячись, як розходиться публіка з театру.

– Хоч я й дуже поспішаю побачити Кунігунду, – сказав Кандід, – проте хотів би повечеряти з панною Клерон,[257] бо вона здалася мені чарівною.

Абат не був близький до панни Клерон, що зналася тільки з порядним товариством.

– Її запрошено цього вечора, – сказав він, – але я можу, коли ваша ласка, повести вас до однієї знатної дами, і там познайомитесь із Парижем, так ніби прожили в ньому чотири роки.

Кандід, що з природи був цікавий, згодився піти до дами, в передмістя Сент-Оноре. Там грали у фараона; дванадцять сумних понтерів[258] тримали кожен у руці по колоді карт – реєстр своїх нещасть. Панувала глибока тиша; обличчя в понтерів були бліді, обличчя в банкіра – стурбоване, а господиня, сидячи біля цього безжального банкіра, стежила рисячими очима за всіма ставками і ходами, і коли хто загинав ріжки своїх карт, вона суворо, але ввічливо казала їх розігнути, і то не гніваючись, щоб не втратити своїх відвідувачів. Ця дама називала себе маркізою де Пароліньяк. Її п'ятнадцятилітня дочка сиділа серед понтерів і показувала очима на всі шахрайства бідолах, що намагалися зменшити жорстокість долі. Абат-перігорець, Кандід і Мартен увійшли до зали; ніхто не встав, не привітав, навіть не глянув на них; усі були вкрай захоплені своїми картами.

– Пані баронеса Тундер-тен-Тронк була ввічливіша, – зауважив Кандід.

Тим часом абат шепнув щось на вухо маркізі; та підвелась і вшанувала Кандіда милою посмішкою, а Мартена дуже шляхетним нахилом голови; вона звеліла дати місце й колоду карт Кандідові, що за дві талії[259]програв п'ятдесят тисяч франків. Після цього сіли

вечеряти, і всі дивувались, що Кандід не стурбований своєю втратою. Лакеї говорили між собою своєю лакейською мовою:

– Напевне, якийсь англійський мілорд.

Вечеря була, як і більшість паризьких вечер: спочатку – тиша, потім – злива слів, де нічого не можна розібрати, потім – жарти, здебільшого безглузді, брехливі новини, дурні міркування, трохи політики і багато лихослів'я; говорили і про нові книжки.

– Чи читали ви, – спитав абат-перігорець, – роман пана Гоша,[260] доктора теології?

– Так, – відповів один із гостей, – але не міг його дочитати. У нас є багато безглуздих писань, але всі разом вони не дорівнюються безглуздю Гоша, доктора теології. Я набив собі таку оскому тими гидкими книжками, якими нас засипають, що почав грати у фараона.

– А "Нотатки" архідиякона Трубле?[261] Що ви про них скажете? – спитав абат.

– Ох, який він нудний! – сказала пані Пароліньяк. – Як докладно він розповідає про те, що всі знають! Як він важко сперечається про те, що не варте навіть побіжної згадки! Як нерозумно запозичає він чужий розум! І як псує він те, що краде! Він мені страшенно обрид, але вже не обридатиме; досить прочитати і кілька сторінок архідиякона.

Коло столу був один учений, людина зі смаком; він підтримав усе, що сказала маркіза. Потім говорили про трагедію. Пані спитала, чому деякі трагедії можна дивитись і не можна вчитати. Учений на те дуже добре пояснив, що п'єса може мати певний інтерес і не мати жодної літературної вартості; він довів у кількох словах, що не досить показати одну чи дві ситуації, які трапляються по всіх романах і раз у раз подобаються глядачам, а треба завжди сказати щось нове, не здаючися

нудним, вдаватися часом до високих речей і раз у раз залишатися природним, знати людське серце і примусити його говорити, бути великим поетом, але так, щоб жодна особа в п'єсі не здавалася поетом, досконало знати мову, говорити нею чисто з постійною гармонією, але для рими ніде не жертвувати сенсом.

– Всякий, хто не додержує цих правил, – додав він, – може написати одну чи дві трагедії, яким аплодуватимуть у театрі, але ніколи не потрапить до гурту хороших письменників. Хороших трагедій дуже мало.

Одні з них – то ідилії в добре написаних і добре римованих діалогах; другі – політичні міркування, що присипляють вас, або нестерпні перекази, що вас одштовхують; треті – то якась маячня біснуватого, недоладна, варварська, з довгими звертаннями до богів, – бо ж ніхто не знає людської мови, – із сумнівними афоризмами та надутими загальниками.

Кандід уважно слухав ці слова і склав собі високу думку про балакуна; він насмілився схилитись до маркізи, що потурбувалась посадити його поруч себе, і спитав у неї, хто цей чоловік, що так добре говорить.

– Це вчений, – відповіла дама. – У карти він не грає, але абат часом приводить його до мене вечеряти. Він чудово знається на трагедіях і книжках і сам написав одну трагедію, що її обсвистали, та ще одну книжку, яку можна побачити тільки в книгарні його видавця. Один її примірник він подарував мені.

– Велика людина! – мовив Кандід. – Це другий Панглос.

Потім, звертаючись до вченого, він сказав:

– Ви, безперечно, певні, що все йде найкраще у світі фізичному й моральному і ніщо не може бути інакше?

– Зовсім ні, – відповів учений. – Я гадаю, що все в нас іде шкереберть, що ніхто не знає ні свого становища, ні своїх обов'язків, ні що він робить, ні що має робити, і, за винятком вечері, де досить весело і, здається, досить єднання, решта часу точиться в безглуздих суперечках: янсеністи проти моліністів,[262] парламент проти церкви, придворні проти придворних, літератори проти літераторів, фінансисти проти народу, жінки проти чоловіків, рідні проти рідних; якась вічна війна!

Кандід зауважив йому:

– Я бачив і гірші речі, але один мудрець, що мав нещастя померти на шибениці, навчав мене, що все це чудово, що це тільки тіні на великій картині.

– Ваш шибеник глузував зі світу, – сказав Мартен, – ваші тіні – то страшенні плями.

– То люди роблять плями, – сказав Кандід, – і не можуть без них обійтись.

– Але вони не винні, – сказав Мартен.

Більшість понтерів, нічого не розуміючи в цій розмові, попивали вино; Мартен міркував з ученим, а Кандід розповідав частину своїх пригод господині дому.

Після вечері маркіза повела Кандіда до свого кабінету і посадила його на канапі.

– То що ж, – сказала вона, – ви ще й досі безтямно кохаєте панну Кунігунду Тундер-тен-Тронк?

– Так, пані, – відповів Кандід.

Маркіза сказала йому, ласкаво посміхнувшись:

– Ви відповідаєте мені, як молодий вестфалець. Француз сказав би: правда, я кохав панну Кунігунду, але, побачивши вас, пані, я не певен, чи кохаю її.

– О пані! – сказав Кандід. – Я відповідатиму, як ви схочете.

– Ваше почуття до неї, – сказала маркіза, – народилось, коли ви підняли її хусточку. Я хочу, щоб ви підняли мою підв'язку.

– Залюбки, – сказав Кандід і підняв.

– Але я хочу, щоб ви й наділи її, – сказала дама, і Кандід надів.

– Бачите, – сказала дама, – ви чужинець. Своїх паризьких коханців я змушую часом томитися по півмісяця, а вам віддаюся з першої ночі, бо треба ж ушанувати вестфальського юнака.

Побачивши на руках молодого чужинця два величезні діаманти, красуня так похвалила їх, що з пальців Кандіда вони перейшли на пальці маркізи.

Повертаючись додому зі своїм перігорським абатом, Кандід почував муки сумління за невірність Кунігунді. Абат взяв участь в його горі; він дістав тільки невелику частину з п'ятдесяти тисяч ліврів, що програв Кандід, та з вартості двох напівподарованих, напіввідібраних діамантів. Але він мав на думці використати до краю всі можливості, які могло

йому дати знайомство з Кандідом. Він довго говорив з ним про Кунігунду, і Кандід сказав, що щиро попросить вибачити цю прекрасну дівчину за свою невірність, коли побачиться з нею у Венеції.

Перігорець подвоїв свою люб'язність та увагу, беручи близько до серця все, що Кандід говорив, робив і що думав робити.

– То ви матимете, – сказав він, – побачення у Венеції?

– Так, панотче, – відповів Кандід, – мені конче треба знайти Кунігунду.

Потім, захопившися втіхою говорити про своє кохання, він розповів, своїм звичаєм, частину своїх пригод з цією славетною вестфалійкою.

– Гадаю, – сказав абат, – що панна Кунігунда дуже розумна і що вона пише чарівні листи.

– Я не одержував жодного, – сказав Кандід, – бо, уявіть собі, я ж не міг їй писати, коли мене вигнали із замку через кохання до неї, потім я дізнався, що вона померла; згодом знайшов її, але знову втратив, а тепер послав по неї гінця за дві тисячі п'ятсот льє і чекаю від нього відповіді.

Абат уважно слухав і здавався трохи замисленим. Потім він попрощався з обома чужинцями, ніжно обнявши їх. Вранці Кандід, прокинувшись, дістав листа такого змісту:

"Мій коханий, от уже тиждень я лежу слаба в цьому місті і дізналась, що й ви тут. Я полетіла б у ваші обійми, коли б могла підвестися. Я знаю, що ви були проїздом у Бордо; я лишила там вірного Какамбо і стару, що мають незабаром приїхати. Губернатор Буенос-Айреса забрав у мене все, але мені лишилось ваше серце. Приходьте, ваша присутність поверне мені життя, коли я тільки не помру з радості".

Цей чарівний, цей несподіваний лист навіяв Кандідові невимовну радість, а хвороба Кунігунди пригнітила його сумом. Вагаючись між цими почуттями, він узяв своє золото та діаманти і пішов з Мартеном до того готелю, де була Кунігунда. Він увійшов, тремтячи з хвилювання; серце йому билось, і голос уривався. Він хотів підняти завісу над ліжком і попросив принести світло.

– Обережно, – сказала покоївка, – світло вб'є її! – І хутко спустила завісу.

– Люба моя Кунігундо, – плачучи, сказав Кандід, – як ви себе почуваєте?... Коли ви не можете мене бачити, то хоч обізвіться до мене.

– Їй несила говорити, – сказала покоївка.

Тоді дама простягла з ліжка пухку руку, яку Кандід довго обливав слізьми, а потім засипав діамантами, лишивши повну золота торбинку поруч на кріслі.

Під час цього захоплення увійшов поліцай з перігорським абатом та вартою.

– От де, – сказав він, – ті два непевні чужинці.

І наказав їх схопити і вести до в'язниці.

– В Ельдорадо не так поводяться з чужинцями, – мовив Кандід.

– Я тепер більший маніхей, ніж був, – сказав Мартен.

– Та куди ж ви нас ведете? – спитав Кандід.

– До буцегарні, – відповів поліцай.

Мартен, опанувавши себе, домислився, що дама, яка вдавала Кунігунду, – шахрайка, панотець-перігорець – шахрай, що використав довірливість Кандіда, а поліцай – теж шахрай, якого легко можна здихатись.

Щоб уникнути судової процедури, Кандід, підбадьорений його порадою і палаючи ще більшим бажанням побачити справжню Кунігунду, запропонував поліцаєві три маленькі діаманти, кожен приблизно по три тисячі пістолів.

– О добродію, – сказала людина з палицею із слонової кості, – коли б ви заподіяли всякі можливі злочини, то і в такім разі ви найчесніша людина в світі. Три діаманти! Кожен по три тисячі пістолів! Добродію, та я краще головою накладу, аніж поведу вас до в'язниці. Тут затримують усіх чужинців, але здайтесь на мене. У мене є брат в Дьєпі в Нормандії; я вас туди проведу, і, коли ви дасте йому кілька таких діамантів, як мені, він піклуватиметься про вас, як і я.

– А чому тут затримують усіх чужинців? – спитав Кандід.

Тоді заговорив абат-перігорець:

– Тому, що якийсь негідник із Атребатії,[263] наслухавшись усяких дурниць, учинив через те замах на батька, щоправда, не такий, як стався в травні 1610 року, а такий, як у грудні 1594 року,[264] такий, як і в інші роки та місяці робили інші поганці, – і теж наслухавшись нісенітниць.

Поліцай з'ясував, про що, власне, мова.

– Які страхіття! – скрикнув Кандід. – Як! Стільки жаху серед народу, що танцює і сміється! Чи не можна мені якнайшвидше покинути цю країну, де мавпи дратують тигрів? На батьківщині я бачив ведмедів, а

людей – тільки в Ельдорадо. Ради Бога, пане поліцай, везіть мене до Венеції, де я маю побачити Кунігунду.

– Я можу вас повезти тільки до Нормандії, – сказав поліцай.

Відразу він наказав зняти з них кайдани; сказав, що тут сталося непорозуміння, і, відпустивши своїх людей, одвіз Кандіда з Мартеном до Дьєпа, де й доручив їх піклуванню свого брата. На рейді стояв невеличкий голландський корабель. Нормандець, який з допомогою трьох інших діамантів став найдогідливішим з людей, посадив Кандіда і його слугу на корабель, що рушав до Англії, в Портсмут. Це не по дорозі до Венеції, але Кандідові здавалося, що він вирвався з пекла. А до Венеції він вирішив поїхати при першій-ліпшій змозі.

Розділ двадцять третій

Кандід і Мартен зійшли на англійський берег, і що вони там побачили

– О Панглосе! Панглосе! О Мартене, Мартене! О люба моя Кунігундо! Що ж то є наш світ? – говорив Кандід на голландському кораблі.

– Щось божевільне і гидке, – відповідав Мартен.

– Ви знаєте Англію, чи й там такі божевільні, як у Франції?

– Ні, там божевілля інше, – сказав Мартен. – Ви ж знаєте, як б'ються обидві ці нації за шматок вкритої снігом землі в Канаді,[265] витрачаючи на цю славетну війну далеко більше, аніж коштує вся Канада. Мої убогі знання не дозволяють мені сказати точно, в якій країні треба було б більше людей пов'язати, як божевільних; знаю тільки, що люди, яких ми маємо побачити, страшні меланхоліки.

Розмовляючи так, вони пристали в Портсмут. На березі було сила народу, що уважно дивились на гладенького чоловіка, який із зав'язаними очима стояв навколішках на палубі одного з кораблів. Четверо солдатів, стоячи навпроти, спокійнісінько пустили йому в череп по три кулі кожен, і все зборище розійшлося, вельми задоволене.

– Що то таке? – мовив Кандід. – Який диявол панує скрізь?

Він спитав, хто та гладка людина, яку забили з такою церемонією.

– Адмірал, – відповіли йому.[266]

– За що ж убили цього адмірала?

– За те, – відповіли йому, – що він не досить перебив людей. Він дав бій французькому адміралові, але тут визнали, що він був надто далеко від ворога.

– Таж і французький адмірал так само був далеко від нього, як і він від французького! – сказав Кандід.

– Безперечно, – відповіли йому, – але в цій країні варто іноді убити адмірала, щоб підбадьорити інших.

Кандіда так приголомшило і вразило те, що він побачив і почув, що він не схотів навіть сходити на землю і домовився з голландським корабельником (хоч би той і обікрав його, як у Суринамі) негайно везти його до Венеції.

Через два дні корабель вийшов у море. Вони пропливли повз береги Франції і, поминувши Лісабон, – Кандід аж затремтів на той вигляд, – увійшли протокою в Середземне море і нарешті причалили у Венеції.

– Слава богу! – сказав Кандід, обіймаючи Мартена. – Отут уже я побачу прекрасну Кунігунду. Я покладаюся на Какамбо, як на самого себе. Все добре, все йде дуже добре, все йде якнайкраще.

Розділ двадцять четвертий

Про Пакету та брата Жірофле

Прибувши до Венеції, Кандід почав шукати Какамбо по всіх шинках і кав'ярнях, по всіх повіях, але не знайшов ніде. Щодня він посилав розвідувати на всі кораблі й барки, – жодної звістки про Какамбо!

– Та що ж це, – казав він Мартенові, – я встиг пропливти з Суринама до Бордо, виїхати з Бордо до Парижа, з Парижа до Дьєпа, з Дьєпа до Портсмута, об'їхати Іспанію та Португалію, перепливти все Середземне море і вже кілька місяців перебути у Венеції, – а прекрасної Кунігунди все ще немає. Замість неї я здибав розпутну жінку і перігорського абата! Кунігунда, мабуть, померла, і мені залишається вмерти так само. Ох, краще було б зостатися в ельдорадському раї, аніж повертатись до цієї клятої Європи. Ви праві, мій дорогий Мартене: усе – омана і все – лихе.

Його опанувала чорна меланхолія; він не взяв ніякої участі в опері alia moda,[267] ні в інших розвагах карнавалу; жодна дама не могла його привабити. Мартен сказав йому:

– Ви справді дуже наївні, коли гадаєте, що лакей-метис, маючи в кишені п'ять чи шість мільйонів, поїде шукати вашу коханку на край світу і привезе її вам до Венеції. Він візьме її для себе, коли знайде; а не знайде, то візьме якусь іншу. Раджу вам забути про вашого слугу Какамбо і вашу кохану Кунігунду.

Розважити Кандіда Мартенові не вдавалося. Меланхолія Кандіда усе збільшувалась, а Мартен, невгаваючи, доводив йому, що на землі дуже і

дуже мало чесноти і щастя – за винятком хіба одного Ельдорадо, куди ніхто не може потрапити.

Сперечаючись про такі високі речі та чекаючи Кунігунду, Кандід побачив на майдані Святого Марка молодого театинця,[268] що тримав під руку дівчину. Театинець здавався свіжим, гладким і дужим; очі йому блищали, вигляд був упевнений, обличчя гонористе й гордовита хода. Дівчина була дуже гарна і щось наспівувала, дивилась закоханими очима на свого театинця та іноді щипала йому гладкі щоки.

– Погодьтеся зо мною, – сказав Кандід Мартенові, – що принаймні ці люди щасливі. Досі я бачив по всій землі, виключаючи Ельдорадо, тільки нещасних; але погляньте на цю дівчину і цього театинця, я ладен піти в заклад, що це дуже щасливі створіння.

– А я піду в заклад, що ні, – сказав Мартен.

– Покличмо їх обідати, – сказав Кандід, – і ви побачите, чи помилився я.

Не гаючи часу, він підійшов до них, сказав кілька чемних слів і запросив до готелю попоїсти макаронів, ломбардських куріпок, осетрової ікри та випити вина Монтепульчіяно, Лакріма-Крісті,[269] кіпрського та самоського. Дівчина зашарілась; театинець прийняв запрошення, і дівчина пішла за ним, поглядаючи на Кандіда здивованими й збентеженими очима, що часом набігали слізьми. Щойно зайшли до покою Кандіда, вона сказала йому:

– Що ж це пан Кандід уже не пізнає Пакети?

На ці слова Кандід, що досі не дивився на неї уважно, бо думав тільки про Кунігунду, сказав їй:

– Ох, бідна моя дитино, це ви довели доктора Панглоса до того прекрасного становища, в якому я його знайшов?

– Ох, це я, – відповіла Пакета. – Я бачу, що вам усе вже відомо. Я чула про страшні нещастя, що спіткали весь дім пані баронеси і прекрасної Кунігунди. Присягаюсь вам, що моя доля була не менш сумна. Я була зовсім невинна, коли ви мене знали. Один домініканець, що був моїм сповідником, легко спокусив мене. Наслідки цього були жахливі; я мусила покинути замок невдовзі після того, як пан барон вигнав вас добрими стусанами в зад. Коли б один досвідчений лікар не глянувся на мене, то я померла б. Якийсь час я була з подяки коханкою цього лікаря, його жінка була несамовита з ревнощів і щодня била мене немилосердно; то була справжня фурія. Мій лікар був найпотворніший з людей, а я – найнещасніша з усіх створінь, бо мене безнастанно били за чоловіка, якого я не любила! Але ви знаєте, добродію, як небезпечно лихій жінці бути дружиною лікаря. Одного разу, до краю змучений вчинками своєї жінки, він дав їй проти нежиті таких сильних ліків, що за дві години вона померла в страшних конвульсіях. Її родичі розпочали проти лікаря кримінальну справу; він утік, а мене кинули до в'язниці. Моя непричетність до справи не врятувала б мене, коли б я не була гарненька. Суддя звільнив мене за умови, що він заступить місце лікаря. Незабаром мене перемогла суперниця; мене вигнали, навіть не заплативши, і я мусила й далі заробляти тим гидким ремеством, що вам, чоловікам, здається дуже приємним, а для нас є безоднею нещасть. Я поїхала працювати до Венеції. О добродію, якби ви могли собі уявити, що то значить з обов'язку пестити, однаково – чи старого купця, чи адвоката, ченця, гондольєра чи то абата! Коли зазнаєш усяких образ і кривд, коли доходиш часто до того, що позичаєш спідницю, щоб спокусити якогось бридкого чоловіка; коли один краде в тебе все, що ти заробила в іншого; коли даєш чиновникам хабарі, а в перспективі маєш тільки страшну старість, лікарню та смітник, – згодьтеся, що з мене найнещасніше створіння в світі.

Так відкривала Пакета своє серце доброму Кандідові в його кабінеті; а Мартен, що був при тому, говорив Кандідові так:

– От бачите, я вже виграв половину закладу.

Брат Жірофле тим часом сидів у їдальні й випивав, чекаючи обіду.

– Але ж у вас був такий веселий, вдоволений вигляд, коли я вас побачив, – говорив Кандід Пакеті, – ви ставали, ви пестили театинця з такою непідробленою ніжністю і здавалися мені такою ж щасливою, як тепер узиваєте себе безталанною.

– Добродію, – відповіла Пакета, – це й є одно з проклять моєї професії. Вчора мене пограбував і побив офіцер, а сьогодні я мушу бути весела, щоб сподобатися ченцеві.

Цього Кандідові було годі, і він визнав, що Мартен мав рацію. Сіли до столу з Пакетою і театинцем; обід був досить жвавий, і наприкінці вони розмовляли вже досить одверто.

– Панотче, – звернувся Кандід до ченця, – ви, здається мені, маєте таку долю, що всі повинні вам заздрити. Ваше лице пашить квітучим здоров'ям, на вашому виду написане щастя, ви маєте гарненьку дівчину для розваги і, здається, дуже вдоволені своїм становищем театинця.

– Бодай би всі театинці згинули в морській безодні, – сказав брат Жірофле. – Не раз кортіло мені підпалити монастир, а самому зробитись турком. Батьки присилували мене в п'ятнадцять років надіти цю гидку рясу, щоб збільшити спадки старшого брата, побий його лиха година! По монастирях панує заздрість, незгода і злоба. Правда, я виголосив кілька поганих проповідей і заробив трохи грошей, але половину з них у мене вкрав пріор; решту я витрачаю на дівчат. Та коли я повертаюсь увечері до монастиря, я ладен розбити собі голову об мури. І всі мої брати почувають те саме.

Мартен звернувся до Кандіда зі своїм звичним спокоєм:

– Ну що, чи не виграв я весь заклад?

Кандід дав дві тисячі піастрів Пакеті й тисячу братові Жірофле.

– Ручуся вам, що з цими грішми вони будуть щасливі, – сказав він.

– Не думаю, – сказав Мартен, – може, ви їх зробите ще нещаснішими з усіма тими піастрами.

– Хай буде, що буде, – сказав Кандід, – але мене тішить, що я часто стрічаю людей, яких не сподівався ніколи зустріти. Дуже можливо, що, знайшовши свого червоного барана і Пакету, я знайду так само і Кунігунду.

– Бажаю, щоб вона принесла вам щастя, – сказав Мартен, – але я в тому не певен.

– Ви надто жорстокі, – сказав Кандід.

– Бо я таки пожив і маю досвід, – відповів Мартен.

– Але гляньте на гондольєрів, – сказав Кандід, – хіба вони не співають безперестанку?

– Ви не бачили їх дома з жінками та дітворою, – сказав Мартен. – Дож має свої печалі, а гондольєр – свої. Правда, доля гондольєра, загалом кажучи, краща за долю дожа, але, здається мені, різниця тут така мала, що не варт про те й говорити.

– Ще є чутки, – сказав Кандід, – про сенатора Пококуранте,[270] про того, що живе в прекрасному палаці на Бренті[271] і досить прихильно приймає чужинців. Запевняють, що він ніколи не знав лиха.

– Хотів би я поглянути на це диво, – сказав Мартен.

Кандід негайно ж послав до сеньйора Пококуранте попросити дозволу одвідати його на другий день.

Розділ двадцять п'ятий

Одвідини сеньйора Пококуранте, благородного венеціанця

Кандід і Мартен поїхали гондолою по Бренті і прибули до палацу благородного Пококуранте. Сади його добре доглядалися і були прикрашені прегарними мармуровими статуями; палац був чудової архітектури. Господар дому, людина шістдесяти років, дуже багатий, зустрів обох цікавих ввічливо, але без особливої запобігливості; це стурбувало Кандіда, але сподобалось Мартенові.

Спочатку двійко гарненьких і чисто вбраних дівчат запропонували їм шоколаду з легкою, добре збитою пінкою. Кандід не міг утриматися, щоб не похвалити їх за красу, послужливість і спритність.

– Це досить добрі створіння, – сказав сенатор Пококуранте. – Я часом беру їх до себе в ліжко, бо мені дуже докучили міські дами зі своїм кокетством, ревнощами, сварками, забаганками, дріб'язковістю, пихою, дурницями та сонетами, що треба або самому складати, або замовляти для них; але вже й ці двоє дівчаток починають мені обридати.

Після сніданку Кандід, гуляючи по довгій галереї, був здивований красою картин. Він спитав, якого майстра були перші дві.

– Рафаеля, – сказав сенатор. – Я кілька років тому заплатив за них з гонору дуже дорого. Кажуть, це найпрекрасніше з усього, що є в Італії, але мені вони не подобаються: фарби на них дуже темні, фігури не досить округлі й не досить опуклі, драпіровка зовсім не подібна до матерії. Словом, хоч як там їх славлять, а я не вбачаю в них правдивого

наслідування природи. Мені сподобалася б тільки така картина, яку б я міг прийняти за саму природу, а таких саме й немає. У мене багато картин, але я на них уже не дивлюся.

Пококуранте, чекаючи обіду, влаштував для гостей концерт. Кандід визнав музику чарівною.

– Цей шум, – сказав Пококуранте, – може забавити на півгодинки; коли ж він триває довго, то всіх притомлює, хоч ніхто не сміє того сказати. Нинішня музика зійшла на мистецтво виконувати трудні речі, а все, що трудне, не може подобатись, коли воно довге. Можливо, я волів би за краще слухати оперу, коли б не добрали способу робити з неї страхіття, яке мене обурює. Хай хто хоче йде дивитись на поганенькі музичні трагедії, де дія діється тільки для того, щоб не дуже до речі вставити дві чи три смішні пісеньки, які дають змогу актрисі похизуватися своїм горлом. Хай хто хоче чи хто може умліває із захвату, дивлячись, як кастрат виспівує роль Цезаря чи Катона[272] та гордо походжає по помосту, – а я вже давно відмовився від цього убозтва, хоч воно становить тепер славу Італії і королі за нього платять великі гроші.

Кандід трохи посперечався з ним, але обережно. Мартен цілком пристав на думку сенатора.

Сіли до столу, і після чудового обіду пішли до бібліотеки. Кандід, побачивши Гомера в коштовній оправі, похвалив його вельможність за добірний смак.

– Ця книжка, – сказав він, – тішила великого Панглоса, найбільшого філософа Германії.

– А мене не тішить, – байдуже сказав Пококуранте. – Колись мене запевнили, що її читання дає велику втіху, але ці повсякчасні побоїща, такі подібні одне до одного, ці боги, що весь час діють, але нічого по суті не роблять; ця Єлена, що через неї йде війна, а вона ніякої участі в

дії не бере, ця Троя, яку облягають і не беруть, – усе це навіває на мене смертельну нудоту. Я часом питав учених, чи й їм таке осоружне це читання, і всі щирі люди признавались мені, що і в них книжка випадала з рук, але що її конче треба мати в бібліотеці, як пам'ятку старовини, як ті іржаві монети, що не ходять на торгу.

– Але про Вергілія ваша вельможність, певно, іншої думки? – спитав Кандід.

– Погоджуюсь, – сказав Пококуранте, – що друга, четверта і шоста частини його "Енеїди" чудесні.[273] Що ж до його побожного Енея, дужого Клоанта, друга Ахата, малого Асканія, пришелепуватого царя Латина, міщанської Амати[274] та недоладної Лавінії, – то тяжко знайти щось холодніше і неприємніше. Я вже вважаю за краще читати Тассо[275] та казки Аріосто,[276] від яких можна заснути і стоячи.

– А чи дозволите вас запитати, – сказав Кандід, – може, вам більше втіхи дає Горацій?[277]

– Так, у нього бувають думки, – сказав Пококуранте, – вельми корисні для світської людини; подані в стислих, енергійних віршах, вони легко залишаються в пам'яті. Але мене дуже мало вражає його подорож до Бріндізі, його опис поганого обіду або мужицької сварки між якимось Рупілієм, що його слова, каже він, "були повні гною", та ще кимсь,[278] слова якого "були оцтом", його вірші проти старих жінок і чаклунок я читав з великою відразою.[279] І невже він може подобатись, коли говорить своєму другові Меценату, що стукнеться об зорі своїм піднесеним чолом,[280] якщо той зачислить його до ліричних поетів. Дурні захоплюються всім, що тільки написав шанований автор. А я читаю тільки для себе і люблю тільки те, що мені до смаку.

Кандід, якого змалку привчили не мати власної думки, вельми дивувався всьому, що чув, а Мартен уважав спосіб думання Пококуранте досить розумним.

– А от і Цицерон,[281] – сказав Кандід, – я гадаю, що ви раз у раз перечитуєте цю велику людину?

– Навпаки, ніколи не читаю, – відповів венеціанець. – Що мені до того, як він захищав Рабірія або Клуенція? У мене досить своїх справ, де я сам маю судити. Я вважав був за краще взятися за його філософічні твори, але, побачивши, що він сумнівається у всьому, зробив висновок, що знаю не менше від нього і можу лишатися неуком без сторонньої допомоги.

– А ось вісімдесят томів записок Академії наук, – скрикнув Мартен. – Може, тут є щось путнє.

– Було б, – сказав Пококуранте, – коли б хоч один з авторів цього сміття винайшов принаймні спосіб робити шпильки; а то ці книжки повні лише нікчемних систем і не містять жодної корисної статті.

– А яка сила театральних п'єс, – сказав Кандід, – італійських, іспанських, французьких!

– Так, – відповів сенатор, – маю їх зо три тисячі, але гарних не знайдеться і на три десятки... Всі ж оті проповіді, що разом не варті однієї сторінки Сенеки,[282] та всі грубезні томи теології, – так ви ж добре самі розумієте, що до них не заглядав ніколи ні я, ні хто інший.

Мартен побачив полиці з англійськими книжками.

– Я гадаю, – сказав він, – що республіканцеві має подобатись більшість цих, так вільно написаних праць.

– Так, – відповів Пококуранте, – добре, коли пишуть те, що думають, це привілей людини. По всій нашій Італії пишуть тільки те, чого не думають; ті, що живуть на батьківщині Цезарів і Антонінів,[283] не сміють висловити думку без дозволу ченця-якобіта.[284] Я був би

задоволений свободою, що її надихають геніальні англійці, коли б пристрасть і дух партії не псували все те, що ця дорогоцінна свобода має гідного пошани.

Кандід, побачивши Мільтона,[285] спитав, чи не вважає господар цього автора великою людиною.

– Кого? – спитав Пококуранте, – цього варвара, що написав довгий коментарів до першого розділу "Буття" в десятьох книжках дубових віршів?[286] Цього грубого наслідувача греків, що спотворив творіння світу, в якого Месія бере величезного циркуля з небесної шафи і креслить проект своєї праці, тимчасом як Мойсей говорить про Вічну істоту, що створила світ одним словом? Щоб я шанував того, хто псує пекло й дияволів Тассо; хто виставляє Люцифера то жабою, то пігмеєм, у кого він сто разів торочить усе ті самі речі і сперечається на богословські теми; хто серйозно копіює жарти Аріосто про винайдення вогнепальної зброї і змушує чортів стріляти в небо з гармати! Ні мені, ні кому іншому в Італії не можуть подобатись такі сумні витівки. Від "Шлюбу Гріха і Смерті", від змііів, що породжують Гріх, нудить кожного, хто має хоч трохи тонкий смак, а той довгий опис лікарні – він цікавий тільки для трунаря. Цю поему, таку похмуру, дивацьку і несмачну, зустріли зневагою, щойно вона з'явилась; я й тепер ставлюсь до неї так, як ставились її сучасники на батьківщині. А втім, я говорю те, що думаю, і я мало цікавлюсь тим, щоб інші думали, як я.

Кандіда засмутили ці слова; він шанував Гомера і трохи любив Мільтона.

– Ох, – сказав він нишком Мартенові, – я боюся, що й до наших німецьких поетів він почуває глибоку зневагу.

– Він не так уже й помиляється, – сказав Мартен.

– О, яка надзвичайна людина! – говорив Кандід сам собі. – Який великий геній цей Пококуранте! Ніщо не може йому сподобатись.

Оглянувши отак усі книжки, вони зійшли в сад. Кандід вихваляв усі його красоти.

– Я не бачив гіршого несмаку, – сказав господар. – Усе тут нікчемне. Завтра накажу посадити другий, кращий.

Коли обидва відвідувачі попрощалися з його вельможністю, Кандід сказав Мартенові:

– От, ви бачили… Погодьтеся, що це найщасливіший із людей; він вищий від усього, що має.

– Чи не здається вам, – відповів Мартен, – що йому обридло все, що він має? Платон[287] уже давно сказав, що не ті шлунки найкращі, які відмовляються від усякої страви.

– Але хіба не втіха все критикувати і помічати хиби там, де інші вбачають красу? – сказав Кандід.

– Тобто, – відповів Мартен, – чи не втіха в тім, щоб не мати втіхи?

– Ну, гаразд, – сказав Кандід, – я все-таки буду справді щасливий, коли побачу Кунігунду.

– Надія завжди гарна річ, – мовив Мартен.

Тим часом минали дні й тижні. Какамбо не повертався, і Кандід, пригноблений своїм лихом, не звернув навіть уваги, що Пакета і брат Жірофле не прийшли йому подякувати.

Розділ двадцять шостий

Як Кандід та Мартен вечеряли з шістьма чужинцями, і хто вони були

Одного вечора, коли Кандід із Мартеном сідали до столу разом з чужинцями, що жили в тому самому готелі, хтось із чорним як сажа обличчям підійшов до нього ззаду і, взявши за руку, сказав:

– Будьте готові їхати з нами, не гайтесь.

Він обернувся і побачив Какамбо. Тільки побачивши Кунігунду, здивувався б він більше. Він мало не здурів на радощах. Він обняв свого дорогого приятеля.

– Кунігунда тут? Де вона? Веди мене до неї, хай я помру на радощах разом з нею.

– Кунігунди тут немає, – сказав Какамбо, – вона в Константинополі.

– О небо! В Константинополі!.. Але хай вона буде в Китаї, я лечу туди. Їдьмо.

– Поїдемо після вечері, – відповів Какамбо. – Нічого не можу сказати вам більше. Я невільник, мене чекає мій господар. Я маю прислужувати йому при столі. Мовчіть, вечеряйте і будьте готові.

Кандід, вагаючись між радістю й смутком, радий, що побачив свого вірного посланця, здивований, що побачив його невільником, сповнений надії знов розшукати свою кохану, з тремтінням у серці і плутаниною в думках, сів до столу разом з Мартеном, що спокійно дивився на всі ті пригоди, та шістьма чужинцями, що приїхали на карнавал до Венеції.

Какамбо, наливаючи вино одному з чужинців, нахилився до свого господаря наприкінці вечері і сказав йому на вухо:

– Ваша величність, можете їхати коли схочете: корабель готовий.

Сказавши це, він вийшов. Присутні здивовано переглянулись, не мовивши й слова; аж ось другий слуга підійшов до свого господаря і сказав:

– Карета вашої величності в Падуї, човен готовий.

Пан зробив знак рукою, і слуга вийшов. Усі ззирнулися між собою знову, і загальне здивування подвоїлось. Третій слуга, підійшовши до третього чужинця, сказав йому:

– Пане, будьте певні, вашій величності не доведеться тут довго лишатись, я все приготую.

І відразу зник.

Кандід і Мартен були певні, що це карнавальний маскарад. Четвертий слуга сказав четвертому панові:

– Ваша величність, можете їхати, коли ваша воля, – і вийшов, як інші.

П'ятий слуга сказав те саме п'ятому господареві. Але шостий трохи по-іншому звернувся до шостого з чужинців, що сидів поруч Кандіда, і сказав:

– Слово честі, мій пане, вашій величності вже не хочуть вірити набір, а мені й поготів. Цієї ночі нас можуть засадити до в'язниці, вас і мене. Піду, може, щось зроблю. Прощайте!

Коли всі слуги вийшли, шестеро чужинців і Кандід з Мартеном залишились у глибокому мовчанні. Нарешті Кандід порушив тишу.

– Панове, – сказав він, – які чудні жарти! Чому це ви всі королі? Щодо нас, то ми не королі зовсім – ні я, ні Мартен.

Тоді господар Какамбо велично сказав по-італійському:

– Я зовсім не жартую. Мене звати Ахмет III.[288] Кілька років я був великим султаном. Я скинув з престолу мого брата; мій небіж скинув мене. Всіх моїх візирів порізано, а я доживаю віку в старому сералі. Мій небіж, великий султан Махмуд, інколи дозволяє мені подорожувати для здоров'я, і я приїхав, щоб побувати на карнавалі у Венеції.

Юнак, що сидів біля Ахмета, сказав:

– Мене звати Іван,[289] я був імператором всея Росії. Мене скинули з трону, як я ще був у колисці; батька й матір моїх заточили; виховали мене у в'язниці. Часом мені дозволяють подорожувати в супроводі вартових, і я приїхав, щоб побувати на карнавалі у Венеції.

Третій сказав:

– Я – Карл-Едуард,[290] король англійський. Мій батько уступив мені право на королівство, і я бився, щоб те право обстояти. Восьмистам моїм прихильникам вирвали серця і ними били їх по щоках, а мене посадили до в'язниці. Тепер я простую до Рима одвідати короля, мого батька, скинутого з престолу, як я та мій дід, і я сюди приїхав, щоб побувати на карнавалі у Венеції.

Тоді четвертий сказав:

– Я – король польський;[291] невдача на війні позбавила мене моїх спадкових володінь; батько мій теж зазнав такої змінності долі. З сумом

корюсь я провидінню, як і султан Ахмет, імператор Іван та король Карл-Едуард, – хай Бог пошле їм довге життя. Я теж приїхав, щоб побувати на карнавалі у Венеції.

П'ятий сказав:

– Я так само король польський;[292] двічі втрачав я моє королівство. Але провидіння дало мені іншу державу; де я зробив більше добра, ніж можуть зробити всі сарматські королі[293] на обох берегах Вісли. Я теж скорився провидінню і приїхав сюди, щоб побувати на карнавалі у Венеції.

Лишився тільки шостий монарх.

– Панове, – мовив він, – я не такий великий володар, як ви, але, зрештою, я був теж королем, як і всі інші. Я – Теодор,[294] мене обрано було на короля Корсики. Мене називали "ваша величність", а тепер ледве звуть добродієм; я чеканив монету, а тепер не маю динара; я мав двох державних секретарів, а тепер через силу утримую одного служника; я сидів на троні, а в Лондоні довгий час лежав у в'язниці на соломі. Боюся, щоб не сталося того і тут; проте, подібно до ваших величностей, і я приїхав сюди, щоб побувати на карнавалі у Венеції.

П'ятеро королів вислухали цю промову з благородним співчуттям. Кожен з них дав королеві Теодору по двадцять цехінів на одежу й сорочки. Кандід подарував йому діамант у дві тисячі цехінів.

– Що це за людина, – говорили п'ятеро королів, – що спроможна дати в сто разів більше, як кожен з нас, і – дивна річ! – справді дає. Ви теж король, добродію?

– Ні, панове, і найменшого бажання не маю бути королем.

Коли вставали з-за столу, до того самого готелю прибуло ще четверо найсвітліших принців, що теж утратили свої володіння через війну і приїхали на кінець карнавалу у Венеції. Але Кандід не звертав уже ніякої уваги на новоприбулих. Він увесь захоплений був думкою їхати до Константинополя, щоб знайти там свою любу Кунігунду.

Розділ двадцять сьомий

Подорож Кандіда до Константинополя

Вірний Какамбо вже договорив турецького корабельника, що мав везти султана Ахмета до Константинополя, щоб той узяв і Кандіда з Мартеном на свій корабель. Уклонившись низько його злиденній величності, вони пішли до корабля, і Кандід дорогою говорив Мартенові:

– Отже, ми вечеряли з шістьма скинутими королями! І одному з них я навіть подав милостиню. Може, є багато принців іще безталанніших. Що ж до мене, то я втратив тільки сто баранів і тепер лечу в обійми до Кунігунди. Мій любий Мартене, я ще раз скажу, що Панглос таки був правий: усе – добре.

– Хай буде так, – сказав Мартен.

– Але яка ж неправдоподібна пригода трапилась нам у Венеції! Чи бачив хто, чи чув, щоб шестеро скинутих з престолу королів вечеряли разом в одному шиночку!

– Це не дивніше від усього, що нам траплялось, – сказав Мартен. – Що королів скидають – це річ світова; що ж до честі, яку ми мали, вечерявши з ними, то вона не варта найменшої уваги. Хіба не однаково, з ким вечеряти, – аби страва була смачна!

Щойно зійшли на корабель, Кандід одразу ж кинувся на шию своєму колишньому слузі, своєму щирому приятелеві Какамбо.

– Ну, що ж поробляє Кунігунда? – спитав він у нього. – Чи таке ж вона диво краси, як була? Чи кохає ще мене? Як вона себе почуває? Ти ж, напевно, купив їй палац у Константинополі?

– Мій любий пане, – відповів Какамбо, – Кунігунда миє миски на березі Пропонтіди[295] в одного князя, що має дуже мало посуди. Вона невільниця в домі колишнього правителя на ймення Ракочі,[296] якому султан дає щодня три екю на прожиток. Але найсумніше, що вона втратила красу і стала погана з лиця.

– Ох, прекрасна вона чи погана, – сказав Кандід, – але я людина чесна, і мій обов'язок кохати її вічно. Та як могла вона потрапити в таке лихе становище з п'ятьма чи шістьма мільйонами, які ти повіз?

– Гаразд, – сказав Какамбо, – хіба я не мусив дати два з них донові Фернандо д'Ібараа-і-Фігеора-і-Маскаренес і Лампурдос-і-Суза, губернаторові Буенос-Айреса, за дозвіл узяти Кунігунду, і хіба не забрав у нас решту один хоробрий пірат? А хіба цей пірат не возив нас до мису Матапан,[297] до Мілоса, Нікарії, Самоса,[298] Патроса,[299] Дарданелл, Мармурового моря й Єкутарі?[300] Кунігунда й стара служать князеві, про якого я говорив, а сам я став невільником у скинутого з престолу султана.

– О, скільки страшних, одне з одним сполучених нещасть! – сказав Кандід. – Але, зрештою, у мене є ще кілька діамантів, і я легко визволю Кунігунду. Шкода тільки, що вона споганіла.

Потім, звертаючись до Мартена, він запитав:

– Як на вашу думку, хто вартий більшого жалю – імператор Ахмет, імператор Іван, король Карл-Едуард чи я?

– Не знаю, – відповів Мартен. – Для того треба б побувати у вашому серці.

– Ах! – сказав Кандід. – Коли б Панглос був тут, він знав би це і нам з'ясував би.

– Не знаю, – мовив Мартен, – якою вагою ваш Панглос міг би зважити людське безталання і змірити людські болі. Але я гадаю, що на землі не один мільйон людей, у сто разів жалюгідніших за короля Карла-Едуарда, імператора Івана та султана Ахмета.

– Дуже можливо, – сказав Кандід.

За кілька днів вони прибули до чорноморської протоки. Кандід насамперед викупив Какамбо за дорогу ціну; потім, не гаючи часу, кинувся з товаришами на галеру, щоб пливти на берег Пропонтіди шукати Кунігунду, хоч як там вона споганіла.

Серед каторжників на галері було двоє, які дуже погано гребли і яких шкіпер-левантієць[301] вряди-годи шмагав бичачою жилою по голих плечах. Кандід, з природного зворушення, подивився на них уважніше, ніж на інших галерників, і зі співчуттям підійшов до них. Йому здалося, що деякими рисами своїх спотворених облич вони трохи нагадують Панглоса і бідолашного єзуїта-барона, брата Кунігунди. Це збентежило Кандіда і засмутило. Він подивився на них ще уважніше.

– Справді, – сказав він до Какамбо, – коли б я не бачив, як повішено вчителя Панглоса, і не мав нещастя сам убити барона, я подумав би, що це вони гребуть на галері.

Почувши ім'я барона і Панглоса, обидва каторжники голосно скрикнули, перестали гребти і кинули свої весла. Шкіпер-левантієць підбіг до них, і на них посипались ще рясніші удари.

– Стривайте, стривайте, пане! – гукнув Кандід. – Я заплачу вам стільки, скільки схочете.

– Як! Це Кандід! – сказав один з каторжників.

– Як! Це Кандід! – сказав другий.

– Чи це сон? – сказав Кандід. – Чи це наяву? Чи на галері я? Невже це барон, якого я вбив? Невже це вчитель Панглос, якого я бачив на шибениці?

– Це ми, це ми, – відповіли вони.

– Так оце той великий філософ? – сказав Мартен.

– Ей, пане шкіпере, – сказав Кандід, – скільки ви хочете викупу за пана Тундер-тен-Тронка, одного з перших баронів імперії, та за пана Панглоса, найглибокодумнішого німецького метафізика?

– Християнський собако, – відповів шкіпер-левантієць, – коли ці дві каторжні християнські собаки – барони та метафізики, а це, певно, велика річ у їхньому краю, то ти даси мені за них п'ятдесят тисяч цехінів.

– Ви їх матимете, пане, везіть мене блискавкою до Константинополя, і вам одразу ж буде сплачено. Ой ні, везіть мене до Кунігунди.

Шкіпер-левантієць уже з першого наказу Кандіда взяв напрямок на місто і наказав гребти швидше, ніж птах ширяє в повітрі.

Кандід сто разів обіймав барона та Панглоса.

– Та як же я вас не вбив, мій любий бароне? А ви, мій любий Панглосе, як ви лишились живі після того, як вас повісили? І чому ви обидва на галері в Туреччині?

– Чи правда, що моя сестра тут, у цій країні? – спитав барон.

– Так, – відповів Какамбо.

– Я знову бачу мого любого Кандіда! – скрикнув Панглос.

Кандід познайомив їх із Мартеном і Какамбо. Всі обнялися, всі говорили разом. Галера летіла; вони були вже в порту. Покликали єврея, якому Кандід продав за п'ятдесят тисяч цехінів діамант, що коштував сто тисяч, – бо той єврей присягався Авраамом, що більше дати не може. Кандід негайно викупив барона та Панглоса. Панглос упав йому в ноги і зросив їх слізьми, а барон подякував, схиливши голову, і пообіцяв повернути гроші при першій нагоді.

– Та чи може ж бути, що моя сестра в Туреччині? – питав він.

– Нічого нема певнішого, – відповів Какамбо, – вона перетирає посуд у трансільванського принца.

Зразу ж покликали двох євреїв. Кандід продав ще кілька діамантів, і всі попливли іншою галерою визволяти Кунігунду.

Розділ двадцять восьмий

Що сталося з Кандідом, Кунігундою, Панглосом, Мартеном та іншими

– Вибачте, – казав Кандід баронові, – ще раз вибачте, преподобний отче, що я вас проткнув наскрізь шпагою.

– Годі про це, – сказав барон, – я був запалився трохи, мушу в тім признатись. Але коли ви хочете знати, яким випадком бачите мене на галерах, то я вам скажу: коли брат аптекар з колегії вилікував мені рану, мене атакували, і іспанський загін полонив мене; мене кинули до

в'язниці в Буенос-Айресі, але сестра моя тоді вже звідти виїхала. На мою вимогу мене вирядили в Рим до панотця-генерала.[302] Я дістав призначення на посаду капелана при французькому посольстві в Константинополі. Не минуло й тижня, як я прийняв посаду, – аж ось якось увечері я зустрів молодого й стрункого ічоглана.[303] Було гаряче, і хлопець хотів купатись. Я використав цю нагоду, щоб покупатись укупі. Я ще не знав, що то величезний гріх для християнина, коли його побачать голого з молодим мусульманином. Каді[304]наказав дати мені сто раз палицею по п'ятах і засудив мене на галери. Я не думаю, щоб могла бути якась більша несправедливість. Але мені хотілося б знати, чому моя сестра на кухні в трансільванського володаря, що знайшов захист у Туреччині.

– А ви, мій любий Панглосе! – сказав Кандід. – Як сталося, що я вас побачив знов?

– То правда, – мовив Панглос, – що ви бачили, як мене повісили. Звичайно, мене мусили спалити, але ви пригадуєте, який дощ ішов, коли мене мали смажити; гроза була така шалена, що їм не пощастило розпалити вогонь, і мене повісили, бо нічого кращого вони не могли зробити. Один хірург купив моє тіло, приніс до себе і розрізав. Спочатку він зробив мені перехресний розріз від пупа до ключиці. Але я був повішений якнайгірше. Виконавець смертних вироків святої інквізиції, іподиякон, палив людей справді чудово, але він зовсім не мав досвіду, як їх вішати. Мотузка була вогка, вузлувата і погано зашморгувалась, – і тому я ще дихав. Від перехресного розрізу я скрикнув так голосно, що мій хірург упав навзнак; гадаючи, що розрізав диявола, він зірвався бігти, напівмертвий з жаху, і вдруге упав на сходах. На ґвалт із сусідньої кімнати прибігла його жінка; побачивши на столі мене з перехресним розрізом, вона перелякалась ще більше від чоловіка, кинулась тікати і впала на нього. Коли вони трохи отямились, я почув, як жінка казала хірургові: "Мій любий, як ви наважились різати єретика? Хіба ви не знаєте, що в тілі тих людей сидить диявол? Піду я мерщій по священика, хай вижене біса". Я затремтів від цих слів і, зібравши останні рештки сил, скрикнув: "Згляньтесь на мене!" Кінець кінцем португальський

цирульник заспокоївся і зашив мені шкіру; його жінка теж поклопоталась про мене, і за два тижні я звівся на ноги. Цирульник знайшов мені посаду, і я став лакеєм у мальтійського рицаря, що їхав до Венеції. Але в господаря мого не було чим мені платити; він найняв мене венеціанському купцеві, і з ним я поїхав до Константинополя.

Якось мені забагнулося піти до мечеті; там був тільки старий імам і молоденька дуже гарненька жінка, що шепотіла молитви. Її груди були геть відкриті, і між двома персами у неї був прекрасний букет з тюльпанів, троянд, анемонів та гіацинтів; вона впустила свій букет, я його підняв і поклав їй із щирою пошаною назад. Я так довго його мостив, що імам розгнівався і, побачивши, що я християнин, гукнув на допомогу. Мене повели до каді, що сказав дати мені сто раз палицею по п'ятах і послав мене на галери. Мене прикували саме на ту галеру і саме до тієї лави, що й барона. На цій галері було четверо юнаків із Марселя, п'ять неаполітанських священиків та два ченці з Корфу;[305] вони нам сказали, що такі пригоди трапляються щодня. Барон казав, що він зазнав більшої кривди, ніж я, а я запевняв, що пристойніше покласти букет жінці на груди, ніж бути голісіньким з ічогланом. Ми сперечались невгаваючи і діставали по двадцять раз нагаєм щодня, аж поки збіг подій у цьому світі не привів на нашу галеру вас і поки ви нас не викупили.

– Гаразд, мій любий Панглосе! – сказав йому Кандід. – Але коли вас вішали, різали, били і коли ви гребли на галерах, – чи й тоді ви трималися того переконання, що все на світі йде якнайкраще?

– Я завжди був своєї попередньої думки, – відповів Панглос, – адже я – філософ. Мені не личить зрікатися своїх переконань, Лейбніц не міг помилитись, і наперед установлена гармонія[306] – це найкраща в світі річ, так само як і повнота всесвіту та невагома матерія.[307]

Розділ двадцять дев'ятий

Як Кандід знайшов Кунігунду і стару

Поки Кандід, барон, Панглос, Мартен та Какамбо розповідали свої пригоди, поки вони міркували про випадкові й невипадкові на цьому світі події, поки сперечалися про наслідки й причини, про зло моральне і зло фізичне, про свободу й необхідність, про втіхи, яких можна зазнати і на галерах у Туреччині, – вони причалили до берега Пропонтіди і стали перед домом трансільванського князя. Перше, що вони побачили, – це була Кунігунда зі старою, яка розвішувала на вірьовках випрані серветки.

Барон зблід від такого видовища. Ніжний коханець Кандід, побачивши свою прекрасну Кунігунду зчорнілою, з опухлими очима, висохлими грудьми, зморщеними щоками та червоними порепаними руками, відступив на три кроки, пойнятий жахом, а потім кинувся до неї з ніжними привітаннями. Вона обняла Кандіда і свого брата; обняли стару; Кандід викупив їх обох.

Неподалік був маленький хутірець; стара запропонувала Кандідові оселитися там, поки всі вони діждуться кращої долі. Кунігунда не знала, що вона споганіла, бо ніхто їй про те не говорив; вона нагадала Кандідові про його обіцянку, і таким рішучим тоном, що добрий Кандід не насмілився їй відмовити. Він оповістив баронові, що має одружитися з його сестрою.

– Я ніколи не стерплю, – сказав барон, – такої підлоти з її боку і такого зухвальства з вашого; ніколи не допущу я такої неслави, щоб діти моєї сестри не могли увійти до генеалогічних книг Германії.[308] Ні, ніколи моя сестра не вийде заміж ні за кого іншого, тільки за імперського барона.

Кунігунда впала йому до ніг і облила їх слізьми; він був непохитний.

– Божевільний бароне, – сказав Кандід, – я визволив тебе з галер, я заплатив викуп за тебе і за твою сестру; вона мила тут посуд, вона бридка, і я беру її за дружину зі своєї доброти, а ти ще опираєшся! Та я знов убив би тебе, коли б піддався своєму гніву.

– Можеш убити мене ще раз, – сказав барон, – але моєї сестри не візьмеш, поки я живий!

Розділ тридцятий

Закінчення

Кандід у глибині свого серця не мав ніякого бажання бути одруженим з Кунігундою, але надмірне зухвальство барона схилило його на шлюб, та й Кунігунда так щиро прохала його, що він не міг відмовитись. Він порадився з Панглосом, Мартеном і вірним Какамбо. Панглос написав чудову розвідку, де доводив, що барон не має ніякого права на сестру, і вона може, згідно з усіма законами імперії, взяти з Кандід ом морганатичний шлюб. Мартен запропонував кинути барона в море; Какамбо порадив віддати його назад шкіперові-левантійцю, посадити на галеру, а потім вирядити в Рим до панотця-генерала найпершим кораблем. Цю думку всі визнали за найкращу; стара її ухвалила; сестрі не сказали про те ні слова; недорогим коштом усе те здійснили. Було приємно піддурити єзуїта і покарати німецького барона за пиху.

Було б дуже природно гадати, що Кандід, після стількох нещасть, побравшись зі своєю коханою і живучи з філософом Панглосом, філософом Мартеном, мудрим Какамбо та старою, привізши із собою, крім того, стільки діамантів з батьківщини давніх інків, мав би провадити найприємніше в світі життя. Але його так обшахрали євреї, що йому нічого не лишилось, крім маленького хутірця; жінка його, день у день стаючи поганішою, робилася сварливою і нестерпною; стара була немічна і ще гірша на вдачу, як Кунігунда. Какамбо, що працював у саду

і ходив продавати овочі до Константинополя, був виснажений роботою і кляв свою долю. Панглоса часами брав розпач, що він не блищить у якомусь з німецьких університетів. Щодо Мартена, то він був непохитно переконаний, що скрізь однаково зле, і до всього ставився терпляче. Кандід, Мартен і Панглос сперечалися іноді на теми з метафізики і моралі. Часто бачили вони, як під вікнами їхньої господи пропливали кораблі з ефенді, пашами[309] й кадіями, яких виряджали на заслання до Лемносу,[310] Мітілени[311] та Ерзерума;[312] бачили, як приходять інші кадії, інші ефенді, інші паші, які заступали місце вигнаних і йшли на вигнання своєю чергою; бачили чепурно насаджені на списи голови, які возили в дар Високій Порті.[313] Ці видовища ще більше розпалювали суперечки; коли ж не було суперечок, тоді наставала така нестерпна нудьга, що стара одного разу наважилася сказати:

– Хотіла б я знати, що гірше: бути сто раз зґвалтованою піратами-неграми, мати відрізаний зад, пройти під шомполами в болгар, бути відшмаганим чи то повішеним під час аутодафе, бути порізаним за життя, гребти на галері, зазнати, нарешті, всіх злиднів, які лиш бачили ми, чи, може, лишатися тут, нічого не робивши?

– Це велике питання, – сказав Кандід.

Розмова викликала нові міркування, і Мартен зробив висновок, що людина родиться, щоб жити в конвульсіях турбот або в летаргії нудьги. Кандід не погоджувався з тим, але сам нічого не твердив. Панглос признався, що весь час він тяжко страждав, та, раз прийшовши до висновку, що все йде на диво добре, тримався цього переконання завжди і ні в що інше не вірить.

Нова подія остаточно зміцнила Мартена в його принципах, захитала, як ніколи, Кандіда і збентежила Панглоса. Одного дня вони побачили коло свого хутірця Пакету і брата Жірофле в страшних злиднях; вони швидко проїли свої три тисячі піастрів, розходилися, знову сходилися, сварилися, сиділи у в'язниці, тікали, і, врешті, брат Жірофле став

турком. Пакета лишалася при давній своїй професії, але нічого не заробляла.

– Я добре передбачив, – сказав Мартен Кандідові, – що ваші піастри будуть швидко розтринькані і зроблять їх тільки нещаснішими. Ви з Какамбо по шию сиділи в піастрах, а ви не щасливіші за брата Жірофле та Пакету.

– Ох, ох! – сказав Пакеті Панглос. – Само небо привело вас сюди. Бідна моя дитино, чи ви знаєте, що ви коштували мені кінчика носа, одного мого ока і одного вуха. Що з вами сталося! І що це за світ!

Ця нова пригода дала більше поживи для філософських розмов, ніж будь-яка інша.

Недалеко від них жив славетний дервіш, якого вважали за найкращого філософа в Туреччині. До нього і звернулися за порадою.

Панглос сказав йому:

– Учителю, ми прийшли спитати вас, для чого створено таку досить чудну тварину, як людина?

– А тобі що? – сказав йому дервіш. – Чи твоя це справа?

– Але, преподобний отче, – мовив Кандід, – так жахливо багато зла на землі.

– Ну то що! – сказав дервіш. – Хіба не все одно, зле на ній чи добре? Коли його величність виряджає корабель до Єгипту, невже він має цікавитись, чи вигідно на кораблі мишам, чи ні?

– Що ж робити? – спитав Панглос.

– Мовчати, – відповів дервіш.

– А я тішив себе надією, – сказав Панглос, – трохи поміркувати з вами про наслідки і причини, про найкращий із можливих світів, про походження зла, про природу душі та наперед установлену гармонію.

На ці слова дервіш зачинив їм перед носом двері.

Під час цієї розмови розійшлася новина, що в Константинополі задушили двох візирів та муфтія, а кількох їхніх приятелів посадили на палю. Ця подія спричинилася до великого занепокоєння на кілька годин. Панглос, Мартен і Кандід, вертаючись до хутірця, побачили одного доброго діда, що спочивав у холодку, недалеко від хати, під апельсиновим деревом. Панглос, так само цікавий, як і говіркий, запитав у нього, як звали задушеного муфтія.

– Нічого не знаю, – відповів дід, – я ніколи не знав на ймення ні одного муфтія, ні одного візира. Не знаю, про яку пригоду ви говорите, та і взагалі гадаю, що хто втручається до громадських справ, той гине найгіршою смертю, і що він того заслуговує… Сам я ніколи не розпитую, що робиться в Константинополі; досить з мене, що я посилаю туди на продаж овочі зі свого саду.

По цій мові він запросив чужинців до своєї хати; там дві дочки і двоє його синів почастували подорожніх кількома сортами шербету, власноручно виготованого, каймаком, приправленим цукатами, апельсинами, лимонами, ананасами, фісташками і кавою мокка, не змішаною з поганою батавською та острівною кавою. Потім дочки доброго мусульманина побризкали пахучими духами бороди Кандідові, Панглосу й Мартенові.

– У вас, мабуть, великі маєтки і найродючіша земля? – запитав Кандід у турка.

– Ні, я маю тільки двадцять десятин, – відповів турок, – і обробляю їх сам із своїми дітьми. Праця відганяє од нас три великі лиха – нудьгу, порок і злидні.

Повертаючись до свого хутірця, Кандід глибоко розмірковував над словами турка. Він сказав Панглосові й Мартенові:

– Цей добрий дід, здається мені, прожив своє життя краще, аніж ті шестеро королів, з якими ми мали честь вечеряти.

– Велич дуже небезпечна, як свідчать усі філософи, – сказав Панглос. – Еглона, царя моавітського, вбив Аод;[314] Авессалом повис на власному волоссі й був пробитий трьома списами; царя Надава, сина Ієровоама, убив Вооз; царя Елу – Замврій, Охозію – Ієй, Гофолію – Іоас; царі Іоахім, Ієхонія та Седекія пішли в неволю. Ви знаєте, як загинули Крез,[315] Астіаг,[316] Дарій,[317] Діонісій Сіракузький,[318] Пірр,[319] Персей,[320] Ганнібал,[321] Югурта,[322] Аріовіст,[323] Цезар,[324] Помпей,[325] Нерон,[326] Оттон,[327] Віттелій,[328] Доміціан,[329] Річард II англійський,[330] Едуард II,[331] Генріх VI,[332] Річард III,[333] Марія Стюарт,[334] Карл I,[335] три Генріхи французькі,[336] імператор Генріх IV?[337] Ви знаєте…

– Я знаю ще, – сказав Кандід, – що нам треба працювати в нашім саду.

– Маєте рацію, – сказав Панглос, – бо коли людина оселилася в саду Едемі, то це було ut operaretur eum,[338] щоб вона в ньому працювала, а це показує, що людина родиться не для спочинку.

– Працюймо не міркуючи, – сказав Мартен, – це єдиний спосіб зробити життя хоч трохи стерпним.

Уся невеличка громада пройнялась цим добрим наміром; кожен почав виявляти свої здібності. Маленька земля давала багато; Кунігунда

була справді дуже погана, але вона навчилася прегарно пекти пиріжки; Пакета вишивала; стара клопоталась білизною. Ніхто, навіть брат Жірофле, не сидів без роботи, – він став добрим теслею і навіть чесною людиною. І Панглос не раз говорив Кандідові:

– Всі події нерозривно пов'язані в цьому найкращому із можливих світів. Бо, зрештою, коли б вас не вигнали здоровими стусанами ногою в зад за ваше кохання до Кунігунди; коли б ви не попали до рук інквізиції; коли б ви не виходили пішки всю Америку; коли б ви не прокололи шпагою барона; коли б ви не втратили всіх своїх баранів зі славної країни Ельдорадо, – ви б не їли тут ні цукатів, ні фісташок.

– Так, це прекрасно сказано, – відповів Кандід, – але нам треба працювати в нашім саду.

ПРИМІТКИ

170

Перше видання повісті "Кандід" з'явилося у Женеві в лютому 1759 р. як переклад з німецької доктора Ральфа Вольтер спочатку заперечував своє авторство, оскільки повість дістала гострий осуд женевської влади було прийняте рішення про спалення книжки рукою ката.

Відрікаючись од повісті, Вольтер підшукував для неї підставних авторів – активного літератора першої половини XVIII ст.

Шевальє де Муї, певного пана Дешаля, людину ерудовану, схильну до дотепів, і, врешті, особу повністю вигадану, якогось Демада. Своє авторство Вольтер приховував і в листах 1759 р. до братів Крамерів, які видали повість, і до свого приятеля пастора Якова Берна.

Та вже незадовго Вольтер визнав своє авторство, повість дістає низку наслідувань, переробок і продовжень. Імена персонажів стають загальними, а окремі вислови – крилатими.

1761 р. Вольтер зробив деякі незначні зміни в тексті "Кандіда", готуючи повість для нового видання.

171

Кандід – від лат. candidus – щирий, правдивий.

172

Панглос – найменння, утворене від грецького "пан" (усе) і "глосса" (мова). Тут: у розумінні – "всезнайко".

173

Жартівливий перелік елементів далекої від реального життя схоластичної науки, що нею захоплюється Панглос.

174

…немає чину без причини… – натяк на детермінізм Лейбніца.

175

Пародія на апріорний спосіб доказів, характерний для філософського методу Вольфа, послідовника Лейбніца.

176

Вольтер висміяв детермінізм у своїй праці "Основи філософії Ньютона" (1738).

177

Вальдбергофтрарбкдікдорф – назву цього міста Вольтер склав із окремих німецьких слів (Вальд, бер, гоф, дорф) та набору безглуздих звуків.

178

Тобто в одностроїпрусських вербувальників; під болгарами Вольтер розуміє пруссаків.

179

Прусський король Фрідріх-Вільгельм I (1688–1740) комплектував своє військо солдатами високого зросту. За його наказом високих чоловіків хапали просто на шляхах і навіть викрадали із сусідніх князівств.

180

Діоскорід – відомий старогрецький лікар (II – I ст. до Р. Х.), автор багатьох медичних трактатів.

181

Авари – народ, що колись населяв Середньодунайську низовину перед приходом угрів. Тут, як алегорія, – французи.

182

Te Deum (лат.) – "Тебе, Господи, хвалимо", католицька молитва.

183

…промовець прошив його поглядом – протестантський священик.

184

Анабаптисти – християнська секта, що заперечувала хрещення немовлят, уважаючи, що хрестити можна тільки дорослих За часів Вольтера анабаптисти мали право вільного перебування в Голландії.

185

Про походження сифілісу багато дискутували в Європі у XVIII ст… Вольтер цікавився цим питанням і трактував його у низці своїх творів, переважно ґрунтуючись на праці Жана Астрюка "Трактат про венеричні хвороби" (1734).

186

Двадцятичотирьохфунтові гармати – гармати, які стріляли 24-фунтовими ядрами

187

Очевидно, натяк на банкрутство Самуїла Бернара, внаслідок якого Вольтер втратив 8 тисяч ліврів

188

A priori (лат) – на підставі теорії.

189

Землетрус в Лісабоні 1 листопада 1755 р спричинив велике руйнування міста і загибель 30 тисяч його мешканців

190

Батавія – давня назва Голландії.

191

У XVIII ст. Японія підтримувала торговельні стосунки лише з однією європейською країною – Голландією. Японці, які поверталися на батьківщину після відвідин голландських портів в Індонезії, були змушені привселюдно топтати розп'яття як свідчення того, що їх не навернули у християнство. (Християнство в Японії було заборонене 1587 р.) Вольтер переніс цей обряд на голландського матроса, який побував у Японії.

192

Урядовець інквізиції – чиновник інквізиції, який арештовував звинувачених.

193

Прекрасне аутодафе – таке аутодафе справді відбулося в Лісабоні 20 червня 1756 р.

194

Коїмбра – місто в Португалії 1307 р туди перевели з Лісабона університет, який у XVIII ст став оплотом католицизму.

195

Їх підозрювали в тому, що вони притримувалися іудаїзму.

196

Сан-беніто – Плащ із малюнками вогняних язиків та спеціальний головний убір, що їх надягали на засуджених інквізицією до аутодафе.

197

Атоська Божа Матір – зображення Богоматері, яке особливо шанують іспанці

198

Святий Антоній Падуанський та святий Яків Кампостельський – святі, яких найбільше шанують в Іспанії та Португалії

199

Miserere – назва 50-го псалма (покаянного), слов'янське "Помилуй мя, Боже"

200

Йдеться про захоплення і зруйнування 586 р до Р Х вавилонським царем Навуходоносором II Єрусалима, сімдесят років євреї були полоненими Вавилона.

201

Свята ґермандада – іспанська жандармерія, яка боролася із злодіями та розбійниками на іспанських дорогах.

202

Кордельєр – чернець ордена злидарів францисканців.

203

Мараведіс – іспанська мідяна монета

204

Пріор-бенедиктинець – настоятель бенедиктинського монастиря

205

Йдеться про воєнну експедицію, організовану 1756 р. Португалією та Іспанією для зміцнення своєї влади в Парагваї, у 1610 р. орден єзуїтів на території Парагваю заснував теократичну державу, намагаючись врешті-решт досягти незалежності від Іспанії.

206

Антична статуя Венери (II ст. до Р. Х.) перебувала довгий час у Флоренції в епоху Медічі (звідси її назва).

207

Масса-Карара – невелике герцогство в Тоскані.

208

Опера-буф – італійська комічна опера

209

Вівтар Святого Петра в Римі – собор Святого Петра у Ватикані, побудований у I ст., один із найславетніших і найобширніших католицьких храмів.

210

Сала – місто в Марокко.

211

…попросили передсмертного розгрішення (лат in articulo mortis) – в останню хвилину, перед смертю.

212

Мальтійські рицарі – члени релігійного рицарського ордену, які 1530 р. одержали від іспанського короля Карла V острів Мальту за умови, що він буде захищати Середземне море від турків та африканських піратів.

213

Мулей-Ізмаїл – султан в Марокко (1672–1727).

214

Яке нещастя, що мене кастровано (італ.).

215

Натяк на італійського співака Карло Фарінеллі (1705–1782), який був фаворитом двох іспанських королів – Філіппа V і його сина Фердінанда VI.

216

Під час війни за іспанську спадщину (1700–1713) Португалія уклала союз із Марокко.

217

Сеут – марокканський порт на Середземному морі.

218

Бей(араб) – начальник, управитель.

219

Ага – турецьке слово, назва турецьких сановників.

220

Азов Москва здобула вперше 1637 р, віддавши його в 1642-му, удруге здобула при Петрі Великому в 1696 р і відступила Туреччині в 1711-му після Прутського походу Остаточно Москва дістала Азов при Катерині II, 1774 р (через десять років після надрукування "Кандіда").

221

Меотійське Болото – колишня назва моря Азовського.

222

Імам – мусульманська духовна особа.

223

Очевидно, мається на увазі стрілецький бунт 1698 р.

224

Йоганн Робек (1672–1739) – швед за національністю, автор книги, в якій виправдовувалося самогубство Через декілька років після появи книги Робек утопився Цей факт дуже вразив тогочасне суспільство.

225

Вольтер має на увазі біблійного патріарха Авраама, який приходив у незнайоме місто і називав там свою дружину Сару сестрою.

226

Алькад – суддя або судовий виконавець в Іспанії.

227

Альгвазіл – іспанський поліцейський.

228

Тукуман – місто й однойменна провінція у північно-західній частині Аргентини Метиси – людність мішаної крові, від шлюбів європейців з індіанками.

229

Lospadres – батьки (тобто єзуїти).

230

Еспонтон – досл. кинджал, маленька піка, яку носили офіцери.

231

Ігнатій Лойола, засновник ордену єзуїтів, був зарахований до сану святих.

232

Преподобний панотець Круст – єзуїт з Кельмара, який переслідував Вольтера, коли той перебував у згаданому місті (1754)

233

"Вісник Треву" – газета єзуїтів, у якій публікувалися гострі відгуки на твори Вольтера

234

Фавни й сатири – другорядні боги в Стародавній Греції, яким відповідає в слов'янській міфологи лісовик.

235

Тубільці-орейлони – так європейці називали одне з індіанських племен Південної Америки, орейлони прикрашали вухо великими кулонами.

236

Ельдорадо – "країна золота". Легенди про Ельдорадо було складено ще в XVI ст. у зв'язку з відкриттям золотих розсипів в Америці. Чимало мандрівників та авантурників XVI–XVII ст. шукали цю заповідну країну.

Пізніше Ельдорадо зробилось поетичним символом поривання до екзотичного, таємничого, далекого.

237

Кайєна – місто у французькій Гвіані на березі Атлантичного океану.

238

Тетуан та Мекнез – міста в Марокко.

239

Могол – титул легендарних імператорів північної Індії, які панували з 1526 до 1858 р.

240

Держава інків досягла свого найбільшого розвитку в середині XV ст. 1532 р. іспанці захопили столицю інків місто Куско, а далі цілу державу інків.

241

Вальтер Релей (1552–1618) – дипломат і мореплавець часів королеви Єлизавети, поклав печатки англійським колоніям в Америці (Віргінія).

242

Парламент – тут у старому значенні слова – вища судова установа.

243

Суринам – у XVIII ст. столиця нідерландської Гвіани.

244

Можливо, натяк на голландського книготорговця, який, за словами Вольтера, постійно щось йому недоплачував.

245

У XVII і XVIII ст. Амстердам був одним із найбільших центрів книговидання в Європі. Тут друкували книги, які неможливо було видавати в інших місцях (зокрема, багато книг Вольтера).

246

Соцініянці – послідовники італійського реформатора Лелю Соццініні (1525–1562), які заперечували потрійність божества ("антитринітари") і таїнства церковні.

247

Маніхеї – послідовники філософа Манеса (III ст. після Р. Х.), який навчав, що в світі спервовіку існують дві основи життя (дуалізм) – добро й зло, як світло й тьма.

248

Конвульсюнери – секта всередині янсеністів, яка виникла в період його переслідування.

249

Вольтер має на увазі місце з Біблії (Буття, 1, 2).

250

Французький натураліст П'єр Луї Мопертюі (1698–1759), який в одній із своїх праць математично обґрунтовував існування Бога.

251

Вольтер має на увазі так зване свідоцтво, яке священик видавав людині, в якої прийняв сповідь. Така практика розпочалася з 1750 р. із виходом папської булли "Unidenitus", в якій засуджувався янсенізм.

252

Перігор – старовинна назва однієї з провінцій у південній Франції.

253

Вольтерові часто докоряли в тому, що він намагається говорити про звичаї країн, яких не знає Дія трагедії Вольтера "Магомет" (1741) відбувається в Аравії.

254

Мається на увазі трагедія Тома Корнеле "Змова Ессекса" (1678).

255

Панна Монім – відома французька акторка Адрієнна Лекуврер (1692–1730), яка дебютувала в ролі Монім у трагедії Расіна "Мітрідат" на сцені театру "Comédie française". Рання смерть акторки спричинила різноманітні чутки – її поховали на березі Сени у зв'язку із забороною влаштувати християнський похорон.

256

Фрерон – критик XVIII ст., Вольтерів сучасник, що вороже ставився до автора "Кандіда"

257

Панна Клерон – сценічне ім'я трагічної акторки Клер Лері де Лятюд (1723–1803), яка талановито виконувала ролі у п'єсах Вольтера.

258

Дванадцять сумних понтерів – тобто картярів

259

Дві талії – термін гри у "фараон". Талія вважається закінченою, якщо банкомет відкриває всі наявні в нього карти.

260

Габріель Гоша (1709–1774) – французький богослов і літературний критик, який часто дошкульно зачіпає Вольтера у своїх писаннях.

261

Абат Ніколя Трубле (1697–1770) – письменник-клерикал, який недоброзичливо відгукувався про "Генріаду" Вольтера.

262

Моліністи – послідовники вчення іспанського єзуїта Моліна (1535–1600), які відкидали призначення і захищали ідею свободи волі.

263

Мається на увазі уродженець провінції Артуа (латинська форма назви Atrebatia) Робер Франсуа Дам'єн, який здійснив невдалий замах на короля Людовіка XV 5 січня 1757 р., за що був четвертований.

264

Йдеться про два замахи на короля Генріха IV, внаслідок другого, здійсненого Равальяком, король загинув.

265

Упродовж XVII і XVIII ст. у Канаді відбувалися постійні зіткнення між французькими та англійськими поселенцями У 1760 р англійці захопили Квебек і за мирним договором 1763 р остаточно там закріпилися

266

Англійського генерала Джона Бінґа (1704–1757) звинуватили у зраді за те, що він програв незначну морську битву з французами, і розстріляли Вольтер намагався врятувати його.

267

Aha moda (італ.) – за модою.

268

Театинці – чернечий орден, заснований 1524 р. у м. Теато. Театинці вели боротьбу зі зловживаннями духівництва, відмовляючись від усякої власності.

269

Лакріма-Крісті – італійське вино.

270

Пококуранте (італ.) – той, хто не дуже заклопотаний.

271

Бренті – ріка в Італії, яка тече неподалік від Венеції

272

Катон-старший (234–149 до Р Х) – римський консул і цензор, втілення стоїчних доброчинностей Стародавнього Риму.

273

Йдеться про "Енеіду" римського поета Вергілія. Публій Вергілій Марон – славетний римський поет (70–19 до Р. Х.). Найголовніший твір його – поема про праотця з роду римських імператорів, Енея, – "Енеіда", в розмові з Кандідом Пококуранте згадує героїв поеми, головніших із супутників (Клоанта, Ахата) та супротивників Енея (Амата).

274

Тобто банальна, позбавлена благородства, прозаїчна.

275

Торквато Тассо (1544–1595) – італійський поет епохи Відродження, автор поеми "Звільнений Єрусалим"

276

Лодовіко Аріосто (1474–1533) – італійський поет епохи Відродження, автор поеми "Шалений Роланд"

277

Горацій – видатний римський поет Августової доби (65 – 8 до Р Х) Головні його твори "Оди" ("Carmma") і "Сатири" ("Sermones") Подорож до Брундізія (порт) становить зміст сатири V книги I Сварка між Рупілієм та Персієм розказана в сатирі VII тієї ж книги Цитована ода до Мецената – перша з першої книги од ("Carmma")

278

Йдеться про персонаж "Сатир" Горація (книга I, сатира VII)

279

Див. "Еподи" Горація (вірші 5, 8, 12)

280

Вольтер має на увазі оду I Горація із кн.1.

281

Цицерон – видатний політичний і судовий римський оратор (106 – 43 до Р. Х.). Промова на захист Клуенція вважається за вершину його судового красномовства.

282

Сенека – римський філософ-стоїк і драматург, сучасник Нерона (4 – 69 р.).

283

…на батьківщині Цезарів і Антонінів – у Римі.

284

Якобіти – так у Франції називали ченців-домініканців, оскільки їхній перший монастир знаходився у Парижі на вул… Св. Якова.

285

Джон Мільтон (1608–1674) – англійський письменник, сучасник Кромвеля і його секретар, автор поем "Втрачений рай", "Повернений рай" та "Самсон-борець"

286

Йдеться про поему Мільтона "Втрачений рай" (1667).

287

Платон – Вольтер приписує Платонові думки, які висловив римський філософ Сенека (I ст.) в одному із "Листів до Луцілія" (лист 2).

288

Ахмет III – турецький султан, якого скинуто було з трону 1730 р.

289

Іван Антонович, вбитий 1764 р.

290

Карл-Едуард – онук Якова II, останній зі Стюартів (1720–1788), його претензії на англійський престол зліквідовані при Кюлодені 1746 р.

291

Август III (1696–1763) – курфюрст Саксонії і король Польщі з 1733 р Фрідріх II двічі виганяв його із Саксонії.

292

Станіслав Лещинський (1677–1766) – обраний на короля польського 1704 р, тесть короля французького Людовіка XV.

293

Сармати – стародавній народ, який жив у районі Балтійського моря. Тут: поляки.

294

Теодор – барон Теодор Нейгоф, під час повстання на Корсиці проти Генуезької республіки був обраний на короля (1736), але через кілька місяців змушений був тікати.

295

Пропонтіда – Мармурове море.

296

Ракочі – Франц Ракочі, син трансільванського князя Георгія, з 1703 р. був на чолі угорців, які повстали проти Австрії, 1711 р., переможений, знайшов притулок у Франції. Останні свої роки прожив у Туреччині і помер у Родосто, в Румунії.

297

Мис Матапан знаходиться на півдні Пелопоннеського півострова.

298

Мілос, Самос – грецькі острови в Егейському морі.

299

Патрос – Петра, стародавнє місто в Аравії.

300

Єкутарі – передмістя Константинополя.

301

Шкіпер-левантієць – офіцер-наглядач на турецьких галерах.

302

Панотець-генерал – голова ордену єзуїтів

303

Ічоглан – турецький паж.

304

Каді – турецький суддя.

305

Корфу – острів в Іонійському морі, неподалік від берегів Греції

306

Наперед установлена гармонія – одне із понять філософи Лейбнща

307

Повнота всесвіту та невагома матерія – поняття фізики Декарта, за ученням французького філософа, всесвіт не знає порожнечі, бо вона цілком заповнена невагомою матерією.

308

Генеалогічні книги Германії – книги родоводів німецького дворянства.

309

Ефенді, паші – високі урядовці-достойники в Туреччині.

310

Лемнос – острів в Егейському морі.

311

Мітілена – друга назва острова Лесбос в Егейському морі.

312

Ерзерум – місто в північно-східній Туреччині.

313

Висока Порта – двір турецького султана

314

Еглона, царя моавітського, вбив Аод – Панглос перераховує імена біблійних царів

315

Крез – лідійський цар (560–546 до Р. Х.), зазнав поразки в боротьбі з перським царем Кіром. Як розповідає Геродот, Креза спалили на вогнищі.

316

Астіаг – останній мідійський цар, якого подолав перський цар Кір, завоювавши Мідію 550 р до Р. Х.

317

Дарій III – останній давньоперський цар (336–330 до Р Х), загинув від руки сатрапа

318

Діонісій Сиракузький (431–367 до Р Х.) – тиран Сиракуз, помер під час святкових веселощів.

319

Пірр (319–272 до Р. Х.) – цар Епіру, воював з Римом, зазнав поразки, пішов у вигнання, згодом вів війни у Греції, де його і вбили.

320

Персей – цар Македонії, 179 р до Р. Х. розпочав війну з Римом, зазнав поразки, потрапив у полон і помер у в'язниці.

321

Ганнібал (247–183 до Р. Х.) – карфагенський полководець, який воював проти Риму 202 р. зазнав поразки, згодом утік до Сири, потім до Віфіни, де заподіяв собі смерть.

322

Югурта (II ст. до Р. Х.) – цар Нумідії Провадив війни з Римом (105–101 до Р. Х.), які закінчилися перемогою римського полководця Марія. Потрапив у полон і був страчений римлянами.

323

Аріовіст (I ст. до Р. Х.) – вождь германського племені свевов. Здобувши бл. 61 р. до Р. Х. перемогу над галльським племенем едуїв, зробив спробу закріпитися в Галлії. Бл. 58 р. до Р. Х. армію Аріовіста розгромили легіони Цезаря. Сам він, утікаючи, загинув.

324

Цезар Гай Юлій (100 – 44 до Р. Х.) – державний і політичний діяч Стародавнього Риму, полководець, письменник. Убитий внаслідок змови, очоленої Кассієм і Брутом, які прагнули відновити в Римі республіку.

325

Помпей Гней (106 – 48 до Р. Х.) – римський полководець і політичний діяч. Воював проти Цезаря, зазнав поразки. Утік до Єгипту, де його вбили тамтешні правителі, сподіваючись таким чином заслужити подяку Цезаря.

326

Нерон Клавдій Цезар (37–68) – римський імператор з 54 р. з династії Юліїв-Клавдіїв. Відзначався неймовірною підступністю і жорстокістю. Покінчив життя самогубством.

327

Оттон – римський імператор (правив у 69 р.). Вчинив самогубство.

328

Вітеллій – римський імператор (правив у 69 р.). Загинув від рук повсталого народу.

329

Доміціан – римський імператор, який правив з 89 до 96 р. н. є. Загинув від руки свого домоправителя.

330

Річард II Англійський (1377–1400) – англійський король, скинутий з престолу його братом Генріхом (король Генріх IV). Парламент засудив його на вічне вигнання. Вбитий після невдалого повстання його прихильників.

331

Едуард II – король Англії (1307–1327). Внаслідок змови, яку очолила його дружина Ізабелла, був позбавлений трону, ув'язнений у замку Берклі й там убитий.

332

Генріх VI (1421–1471) – англійський король, став жертвою прихильників династії Йорків.

333

Річард III – англійський король (1483–1485), загинув у битві з Генріхом Тюдором, іншим претендентом на англійський трон.

334

Марія Стюарт (1542–1587) – шотландська королева, як правнучка англійського короля Генріха VII претендувала на англійський трон. Королева Англії. Єлизавета ув'язнила її, а згодом стратила, звинувативши в католицьких змовах.

335

Карл I (1600–1649) – король Англії з 1625 р з династії Стюартів. Був усунений від влади під час Англійської буржуазної революції XVII ст. і страчений.

336

Три французькі королі – Генріх II (1547–1559), Генріх III (1574–1589), Генріх IV (1589–1610)

337

Імператор Генріх IV(1050–1106) – німецький король з 1056 р., імператор Священної Римської імперії з 1084 р. Прагнув зміцнити владу імператора. Зазнав поразки в боротьбі проти Папи Григорія VII. В кінці життя відлучений Папою від церкви, його тіло залишалося непохованим упродовж п'яти років.

338

Ut operaretur еит (лат.) – щоб і він працював – Цитата з Біблії (Буття, II, 15)